

“כמו יהודים?” רדיפתם והשמדתם של “צוענים” בידי הנאצים בשטחי ברית המועצות תחת המנהל הצבאי הגרמני פרשנות חדשה המבוססת על מקורות סובייטיים

לשטחים הסובייטיים שהיו תחת כיבוש גרמני במהלך מלחמת העולם השנייה נודעת חשיבות רבה בהערכת ההתעללות הנאצית ב“צוענים” (בני רום) כרצח עם.¹ לפיכך הדוגמה הסובייטית מוצגת תדירות בדיונים היסטוריוגרפיים, לא אחת באופן פולמוסי, בשאלה אם אפשר או אי-אפשר להשוות בין השמדת ה“צוענים” בידי הנאצים לשואת היהודים. חרף חשיבות הנושא, המחקר העוסק בגורלם של ה“צוענים” הסובייטים תחת הכיבוש הנאצי דל מאוד.² שערי הארכיונים במזרח אירופה לאחר העידן הסובייטי אמנם נפתחו למחקר כבר לפני כמעט עשרים שנה, אבל רק לאחרונה החלו היסטוריונים לחקור מקורות סובייטיים בנוגע לגורלם של “צוענים” בשנים 1941-1944. כפי שאראה להלן, נתונים אמפיריים חדשים אלה מסייעים לנו להגיע לפרשנות מחודשת משמעותית של הדעה ההיסטוריוגרפית שאותה ביסס מיכאל צימרמן בשנות התשעים של המאה שעברה.³

- 1 אני משתמש בביטויים האתניים והתרבותיים “בני רום” (Roma), בלשון יחיד זכר Rom ובלשון יחיד נקבה, Romni). המילה “צועני” היא השם שניתן לבני רום על ידי מי שאינם נמנים עמם, ואני מציין את מעמדה התחבירי באמצעות שימוש במירכאות. יתרה מזו, אני נמנע משימוש במונחים פוליטיים אופנתיים כגון “porraimos” או “השואה הצוענית”, שאינם מדויקים ותורמים לבלבול. Porraimos (מילה הנגזרת מן הפועל porrovav – לטרף) מעוררת, לפחות בכמה מהניבים של שפת רום, הקשרים של מיניות, ואילו “שואה צוענית” עושה שימוש פולמוסי במונח “שואה” כדי להדגיש הקבלות בין רדיפת היהודים לרדיפת ה“צוענים” בידי הנאצים. ראו: Nikolai Bessonov, “Ob ispol'zovanii terminov ‘Poraimos’ and ‘Kholokost’ v znachenii ‘genotsid tsygan’”, *Golokost i Suchasnist* 2.1 (2007), pp. 71-82.
- 2 עד עתה יש בידינו רק הערכות מקורבות בנוגע להיקפו הממשי של הפשע בשטחי ברית המועצות שנכבשו על ידי הנאצים. דונלד קנריק וגרטן פקסון הגיעו לאומדן הרווח ביותר, המעמיד את מספר הקרבנות בני רום על 30,000 נפש, לאור מפקדי אוכלוסין שנערכו בברית המועצות לפני המלחמה ואחריה. ראו: Donald Kenrick and Grattan Puxon, *Sinti und Roma: die Vernichtung eines Volkes* (Hatfield, Hertfordshire, 1999), p. 105. *im NS-Staat* (Göttingen, 1981), הנוסח האנגלי יצא לאור ב-1972.
- 3 Michael Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid: Die nationalsozialistische “Lösung der Zigeunerfrage”* (Hamburg, 1996), p. 263; idem, “The Soviet Union and the Baltic States 1941-1944: the Massacre of the Gypsies”, in: Donald Kenrick (ed.), *In the Shadow of the Swastika: The Gypsies During the Second World War* (Hatfield, Hertfordshire, 1999), pp. 131-48. בכל הקשור בבסיס האמפירי, במאמר זה מוצגת תמצית המונוגרפיה שלי: *nationalsozialistische Völkermord an den Roma in der besetzten Sowjetunion (1941-1944): Gutachten für das Dokumentations – und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma* (Heidelberg,

וולפגנג ויפרמן (Wippermann) הוא שהעלה ראשון, בעקבות עבודתם החלוצית של דונלד קנריק (Kenrick) וגרטן פקסון (Puxon), את הרעיון שהנאצים התכוונו להגיע להשמדה שיטתית של בני רום בברית המועצות.⁴ הוא הניח שיחידות החיסול הניידות של הס"ס הרגו כל "צועני" שנמצא בהישג ידן, אבל הגיע למסקנה שרצח העם של ה"צוענים" נבדל מהשוואה בגלל הקושי של האיינוזגרופן לזהות "צוענים" שהצליחו להסוות את זהותם האתנית.⁵

מיכאל צימרמן זיהה גם הוא את הכוונה הנאצית לבצע רצח עם ב"צוענים" בברית המועצות, שנתפסו כנחותים מבחינה גזעית, אבל לדעתו לא הייתה זו כוונה טוטלית, והאיינוזגרופן הבדילו בין "צוענים" נודדים לבין יושבי קבע. בראשונים ראו הנאצים "נוודים", "אנטי-סוציאליים" ומי שעלולים לשמש "מרגלים של הפרטיזנים". הוא העריך אפוא שאותם בני רום שגרו ביישובי קבע, נטמעו בחברה הסובבת אותם ולא תאמו את הסטראטיפ ה"צועני" המסורתי של נוודים המשוטטים בדרכים בלא הפוגה. גם הם נפלו אמנם קרבן לחיסולים בירי המוני, אבל מבצעי הפשעים לא השקיעו מאמצים רבים בחיפוש פעיל אחריהם. לרציחת כל היהודים, לעומת זאת, ייחסו הנאצים קדימות עליונה. אחת מטענותיו המרכזיות של צימרמן היא שהאיינוזגרופן לא חשבו לנקוט נגד "צוענים" אמצעים כמו רישום מיוחד, בידוד או זימון ליישוב מחדש כוזב, שננקטו נגד היהודים. לטענתו היה זה גם משום שבני רום חיו בברית המועצות בקבוצות קטנות ופזורות, ולא ביישובים צפופים, כך שלא היה צורך במבצעי רצח המוני מרוכזים ומתוכננים ואלה לא היו בגדר האפשר.⁶ כפי שאראה באמצעות דוגמאות של "צוענים" שחיו בקולחוזים (משקים שיתופיים) או בקהילות בתוך כפרים או ערים, טענה זו שגויה מעיקרה.

הפישוט שעשה יהודה באואר לתזה של צימרמן בעייתי. בהצבעתו על ההבדלים בין רצח עם לשואה, ראה באואר במעשי הנאצים בברית המועצות "אבן בוחן אמיתית" לאומדן המדיניות הנאצית כלפי בני רום. אם צימרמן נזהר ומותר את השאלה באיזו מידה היו ה"צוענים" יושבי הקבע בברית המועצות מטרה לרדיפות שתכליתן רצח עם פתוחה, הנה באואר מכליל את ההבחנה לכאורה בין "צוענים" דרי קבע לנוודים, וקובע כי רק בני רום "מועטים יחסית" נרצחו על ידי איינוזגרופן A, B ו-C, ואילו D יוצא מכלל זה.⁷

(Dokumentations- und Kulturzentrum Deutscher Sinti und Roma, 2009

Wolfgang Wippermann, "Nur eine Fußnote? Die Verfolgung der sowjetischen Roma: 4 Historiographie, Motive, Verlauf", in: Klaus Meyer and Wolfgang Wippermann (eds), *Gegen das Vergessen: Der Vernichtungskrieg gegen die Sowjetunion 1941-1945* (Frankfurt am Main, 1992), pp. 75-90

Wolfgang Wippermann, "Auserwählte Opfer?" *Shoah und Porrajmos im Vergleich: Eine 5 Kontroverse* (Berlin, 2005), p. 121

ראו הערה 3 במאמר זה. 6

Yehuda Bauer, *Die dunkle Seite der Geschichte: Die Shoah in historischer Sicht*: 7 ראוי: – *Interpretationen und Re-Interpretationen* (Frankfurt am Main: Jüdischer Verlag im Suhrkamp Verlag, 2001), pp. 90-93; idem, *Zigeuner, in Enzyklopädie des Holocaust: Die Verfolgung und*

חולשתן העיקרית של התזות הללו היא ביסוסן הבלעדי על חומרים שמקורם בארכיונים גרמניים, הכוללים פקודות צבאיות, דוחות של משטרת הביטחון והצבא ופרוטוקולים של משפטים שנערכו אחרי המלחמה. בכל הנוגע לבני רום בברית המועצות, מקורות כאלה מציעים רק מידע מקוטע וטעון סתירות על המאורעות הממשיים. ואף על פי כן, מחקר זה עורר את ראשיתו של ויכוח היסטוריוגרפי חשוב על גורלם של בני רום כקבוצת קרבנות מיוחדת בשטחי הכיבוש הגרמני. על כן שוב אין הם "הערת שוליים בלבד", כפי שקונן וולפגנג ויפרמן ב-1992.⁸ זה שנים אחדות משלבים מרבית החוקרים במערב, במידה מסוימת, את הנרטיב ה"צועני" בניתוח הכללי של מדיניות הכיבוש הגרמנית.⁹ המחקרים החדשים המבטיחים ביותר הם פרי עבודתם של חוקרים המשלבים חומרים גרמניים וסובייטיים. למרבה המזל, בשנים האחרונות החלו גם היסטוריונים מן המדינות הסובייטיות לשעבר לבחון סוגיה זו.¹⁰ אף שעדיין אין מחקר מקיף בנוגע לרצח העם של בני רום בידי הנאצים, כמה מאמרים שטיפלו בתחום גאוגרפי מסוים זה סייעו להגיע לראייה רחבה יותר של הנושא החשוב וקידמו את הבנתו.¹¹

Ermordung der europäischen Juden, Band III (Q-Z) (Berlin, 1993), pp. 1630-1634; 1634

Guenther Lewy, *Rückkehr nicht erwünscht: Die Verfolgung der Zigeuner im Dritten Reich* (Munich and Berlin, 2001), p. 217

8 למאמרו משנת 1992 קרא ויפרמן "Nur eine Fußnote?" ("הערת שוליים בלבד?").

9 על בלארוס ראו: Christian Gerlach, *Kalkulierte Morde, Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrussland 1941 bis 1944* (Hamburg, 1999), pp. 1063-1067

גליציה ראו: Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich, 1997), pp. 114-

Anton Weiss-Wendt, "Extermination of the Gypsies in Estonia: 115; 397-398 During World War II: Popular Images and Official Policies" *Holocaust and Genocide Studies*,

17.1 (Spring 2003), pp. 31-61; Ruth Bettina Birn, *Die Sicherheitspolizei in Estland 1941-*

1944: Eine Studie zur Kollaboration im Osten (Paderborn, 2006), pp. 185-189 אנדרי אנגריק

Andrej Angrick, *Besatzungspolitik: 194: Die Einsatzgruppe D in der südlichen Sowjetunion 1941-1943* (Hamburg, Norbert Kunz, *Die Krim unter deutscher Herrschaft 1941-1944: 2003*), pp. 342-343

.*Germanisierungsutopie und Besatzungsrealität* (Darmstadt, 2005), pp. 191-194

10 ההיסטוריוגרפיה הסובייטית על הנושא הוגבלה לאזכור מקרים בודדים של ירי המוני, בלי להכניסם להקשרם. בשנות השישים אסף הסופר והעיתונאי הרוסי לב גינצבורג חומרים למנוגרפיה כללית על

רצח העם של בני רום בידי הנאצים, אבל המחקר לא פורסם מעולם, מסיבות שלא נודעו. על גינצבורג ראו: Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv Literatury i Iskusstva (RGALI), f.2928, op.1, d.74, ll.1-31

11 Mikhail Tiaglyi, "Chingene – Zhertvy kholokosta? Natsistskaia politika v Krymu v otnoshenii tsygan i evreev, 1941-1944", *Odessa i evreiskaia tsivilizatsiia, sbornik materialov IV mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii: Katastrofa, soprotivlenie, pobeda (31 October – 2*

;November, 2005, Odessa), Evreiskii obshchinyi tsentr "Migdal" (Odessa, 2006), pp. 140-175

על אוקראינה, ראו: Aleksandr Kruglov, "Genotsid tsygan v Ukraine v 1941-1944 gg.: statistiko- regional'nyi aspekt"

1944-1941", שנערך בקייב ב-2008. פרטים מסוימים נמצאים גם במאמרו של איליה אלטמן: Il'ia

המקורות המועילים ביותר לפענוח המדיניות הנאצית והרדיפות הנאציות של בני רוס בברית המועצות הם תיקים סובייטיים שחוקרים מערביים התעלמו עד עתה ממרביתם. בארכיונים שנפתחו לעיון בעידן הברית-סובייטי יש מגוון חומרים, לרבות תיקים של מנהל הכיבוש המקומי; דוחות שפרטיזנים שלחו למוסקבה; דיווחים פוליטיים; חקירות של הצבא האדום;¹² התיקים עבי הכרס של הוועדה הממלכתית המיוחדת לחקר פשעי גרמנים-פשיסטים;¹³ פרוטוקולים של בתי דין סובייטיים פומביים וסודיים נגד פושעי מלחמה ו"בוגדים", היינו משתפי פעולה, ואל לנו לשכוח עדויות של עדי ראייה וניצולים.

לתיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת לחקר פשעי גרמנים-פשיסטים (ChGK) נודעת חשיבות מרכזית. הוועדה החלה את עבודתה בנובמבר 1942, בשטחים הראשונים ששחרר הצבא האדום. הבריורים שערכה כללו חקירות של עדי ראייה, רישומים סטטיסטיים ופתיחתם של קברי אחים. ממצאי הוועדה שימשו בחלקם במשפטי נירנברג וגם פורסמו בעיתונות. עם זאת, ראוי לזכור שביסוד עבודתה של הוועדה הממלכתית המיוחדת היו בעיקר מניעים פוליטיים.¹⁴ הואיל וסטלין שכנע את בעלות בריתו המערביות שאבידותיה של ברית המועצות במלחמה נגד היטלר היו הכבדות ביותר, הוא הצליח להבטיח את מילוי התביעות הגאוגרפיות והחומריות שהציב לאחר המלחמה. לפיכך, בתיקי הוועדה רווחת נטייה לעגל את המספרים כלפי מעלה או להפריז בהם.

בעיה סובייטית אופיינית נוספת היא השמטת התייחסות לקבוצות אתניות מובחנות, מטעמים אידיאולוגיים. איש לא הכחיש את העובדה שהן יהודים והן "צוענים" הושמדו, אבל האופי היחידאי של מעשי רצח העם הללו נותר חבוני; לכל הפחות, חשיבותו הומעטה. בכל האמור ביהודים, הסירוב הסובייטי להנציח את הטרגדיה המיוחדת להם בא יד ביד עם המדיניות הסטליניסטית של אנטישמיות בחסות המדינה.¹⁵ מוזרות נוספת

עטו של ניקולאי בסנוב, כותב עצמאי ומומחה לבני רוס, הנתונה עדיין בתהליך כתיבה, נקראת *Tragediia Tsygan* ("הטרגדיה של הצוענים").

12 אלה שמורות בארכיון המרכזי של משרד ההגנה של הפדרציה הרוסית (Tsentral'nyi Arkhiv Ministerstva Oborony Rossiiskoi Federatsii). ראו גם: F.D. Sverdlov (sost.), *Dokumenty obviniaut: Kholokost: svidetel'stva Krasnoi Armii* (Moscow, 1996).

13 Chrezvychainaia Gosudarstvennaia Komissiiia po ustanovleniiu i rassledovaniiu zlodeianii nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov i prichinnogo imi ushcherba grazhdanam, kollektivnym khoziaistvam (kolkhozam), obshchestvennym organizatsiiam, gosudarstvennym predpriatiiam i uchrezhdeniiam SSSR' (ChGK). להלן אשתמש בתואר הקצר יותר "הוועדה הממלכתית המיוחדת" או בראשי התיבות: "ChGK".

14 המקרה הבולט ביותר של שימוש פסול בוועדה, ממניעים פוליטיים, היה בפרשה הידועה לשמצה של קטין (Katyn), ליד סמולנסק, שבה ניסתה הממשלה הסובייטית להטיל את האשמה לירי בכמה אלפי קצינים של הצבא הפולני על חילות הכיבוש הגרמניים, אף על פי שהרצח היה מעשה ידי הנקוו"ד ב-1940. ראו, בין היתר: Natalia Lebedeva, *Katyn: prestuplenie protiv chelovechestva* (Moscow, 1994). עם זאת, יש להדגיש שפרשת קטין הייתה מקרה קיצוני, יוצא מן הכלל ולא הכלל, ולפיכך אין לפסול בגינה את כל החקירות של הוועדה הממלכתית המיוחדת.

15 ראו, למשל: Gennadii V. Kostyrchenko, *Tainaia politika Stalina: Vlast' i antisemitizm*, (Moscow,

המאפיינת את תיקי הוועדה הממלכתית מתבטאת בהבדלים בין איכות חקירותיה וטבען מאזור אחד למשנהו וממועד אחד למשנהו. ככל שהחקירות היו מוקדמות יותר, כן היה המידע בנוגע לזהותם האתנית של הקרבנות ספציפי יותר. בדיווחים מאוחרים יותר, שנשלחו לדרגים ממשלתיים בכירים יותר, יהודים ו"צוענים" מכונים "אזרחים סובייטים", ותו לא.

יתרה מזו, יש גם כמה עניינים טכניים הנוגעים לחומר של הוועדה. במקרים רבים עדי ראייה לא דייקו ואפילו סתרו זה את זה. שוב ושוב אי-אפשר לקבוע את התאריך המדויק של מקרי ירי המוני, במיוחד בכל האמור בהשמדת היהודים ובני רום. הרצח ההמוני של קבוצות אלו החל בשנה הראשונה למלחמה בין גרמניה לברית המועצות, ונדחק הצדה מפני מעשי הזוועה הרבים מאוד שהגרמנים ביצעו בכפריים במסגרת "המערכה נגד הפרטיזנים" ומדיניות האדמה החרוכה של הוורמכט הנסוג בשנים 1943 ו-1944.

רק במקרים נדירים סיפקו האזרחים שתושאלו מידע מדויק על מבצעי הפשעים, ולרוב לא ברור אם מבצעי הטבח היו כוחות ס"ס, יחידות צבא או כוחות אחרים. רבים מהמרוויינים מתארים את מבצעי הפשעים במילים "יחידות עונשין", "מפלצות פשיסטיות" או פשוט "הגרמנים". נוסף על כך תיאוריהם מטשטשים את זהות הקרבנות. בכפרים אחדים תוארו בני רום הנרצחים באופן סטראוטיפי כנוודים (kichevniki), גם כאשר היו רשומים כפליטים שהתגוררו בעבר ביישובי קבע, או כמפונים מאזורים אחרים. יתרה מזו, כפרים של בני רום, ואפילו רבעים עירוניים שבהם התגוררה אוכלוסיית קבע של בני רום, כונו בני רום העממי בשם "טאבור" (Tabor) – מילה רוסית שמשמעה אתר חנייה זמני של בני רום נוודים. חשוב לתת את הדעת על הבעיות הללו כאשר משתמשים במקורות האמורים ומצמידים להם פרשנות. אף על פי כן, תיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת נותרו אחד המקורות החשובים ביותר שיש בידינו בנוגע לרדיפות הנאציות של בני רום בשטחים שנכבשו מברית המועצות.

מאמר זה מתמקד באותם שטחים סובייטיים שהיו נתונים למנהל צבאי גרמני, והידע עליהם מועט.¹⁶ בקטגוריה זו נכללים כל השטחים הללו ברוסיה הסובייטית הכבושה (לרבות חצי האי קרים), המחוזות (oblasti) של צ'רניגוב (Chernigov), סומי (Sumy), חרקוב (Kharkov) וסטלינו (Stalino) במזרח אוקראינה, וחלקים ממזרח בלארוס (המחוזות מוגילב (Mogilev) וויטבסק (Vitebsk)). בדקתי את המדיניות הנאצית והיחס לבני רום בברית המועצות, תחילה באמצעות ניתוח של דוחות גרמניים המתיחסים לאירועי ירי

2001). בני רום היו קבוצה שולית בהרבה בחברה הסובייטית מכדי שימשכו תשומת לב מיוחדת מצד הבולשביקים. היעדרה המוחלט של שדולה פוליטית הוא אחת הסיבות לכך שהקרבנות בני רום לא הפכו מעולם לחלק מן הויכרון הרוסי הקולקטיבי הרשמי של מלחמת העולם השנייה. ראו: Martin Holler, "Die nationalsozialistische Vernichtung der Roma in der sowjetischen und russischen Erinnerungskultur", in: Felicitas Fischer von Weikersthal, Christoph Garstka, Urs Heftrich and Heinz-Dietrich Löwe (eds.), *Der nationalsozialistische Genozid an den Roma Osteuropas: Geschichte und künstlerische Verarbeitung* (Cologne, 2008), pp. 245-294.

16 מאחר שהמחקר על השמדת יהודי ברית המועצות בידי הנאצים נרחב בהרבה מהמחקר מטפל ברצח העם של בני רום, הניתוח האמפירי שלי מתרכז באופן כמעט בלעדי באלה האחרונים, כדי לבסס יסוד איתן להשוואה לשואה.

המוני ב"צוענים" והשוואתם לחקירות הסובייטיות של אותם אירועים. שנית, מיקדתי את חקירתם באתרים גאוגרפיים מסוימים שבהם הייתה התיישבות צפופה של בני רום, כדי להגיע מכך להבנה רחבה יותר על היחס לבני רום דרי קבע, שהשתלבו בחברה שסביבם – נושא העומד בלב הוויכוח ההיסטוריוגרפי על טבעו של רצח העם של בני רום.

ארמיית צפון

ליטא, לטביה, אסטוניה וחלקים מבלארוס סופחו רשמית כבר ב־17 ביולי 1941 ל־Reichskommissariat Ostland, שבו הופעל מנהל אזרחי בשליטת ה־Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete (משרד הרייך לשטחי המזרח הכבושים), שהוקם זמן קצר לפני כן. החזית הרוסית הצפון־מערבית, שכללה חלקים ממחוזות לנינגרד, נובגורוד (Novgorod), פסקוב (Pskov) וצפון וליקיייה לוקי (Velikie Luki), נותרה תחת מנהל צבאי עד סוף הכיבוש הגרמני.¹⁷

בשטח שבין אגמי פייפוס (Peipus) ואילמן (Ilmen) חייתה אוכלוסייה קטנה יחסית של בני רום,¹⁸ אבל אזור הפעילות המבצעית של ארמיית צפון היה תחת מנהל צבאי, שבו ניתנו פקודות כתובות לטיפול ב"צוענים" המקומיים. הצו של הגנרל שפיקד על השטח העורפי של ארמיית צפון, שפורסם ב־21 בנובמבר 1941, הבחין בין "צוענים נודדים" שאותם יש "למסור לאיינוצקומנדו של הס"ד", לצורך המתה בירי, לבין "צוענים" תושבי קבע, שחיו כבר שנתיים במקום מגוריהם" ולא היו "חשודים מבחינה פוליטית או פלילית". אלה הונחו לנפשם.¹⁹ בכל האמור בהערכת ה"מהימנות הפוליטית" של הקבוצות ניתן למשטרת הביטחון וליחידות הצבאיות חופש פעולה רב יותר. לא זו בלבד, אלא שבעת מלחמה היה אפשר להתחיל את המושג "נוודים" באופן רחב מאוד. הגדרה מעורפלת זו נותרה בשימוש רשמי עד סוף הכיבוש הגרמני.²⁰

התיקים הגרמניים אינם מספקים תמונה ברורה או מקפת של היישום המעשי של פקודות רשמיות הנוגעות ל"צוענים"; רק ארבעה דוחות על הירי בבני רום שרדו ונמצאים בהישג יד. בינואר 1942 דיווחה איינוצגרופה A (Einsatzgruppe) על מעצר

17 ראוי: Andreas Zellhuber, "Unsere Verwaltung treibt einer Katastrophe zu...": Das Reichsministerium für die besetzten Ostgebiete und die deutsche Besatzungsherrschaft in der Sowjetunion 1941-1945 (Munich, 2006), pp. 130-136. אסטוניה שולבה גם היא ב־Reichskommissariat בדצמבר 1941, אבל בה בעת נותרה חלק מן המנהל הצבאי.

18 לנינגרד, שלא נכבשה על ידי הגרמנים, הייתה המרכז של בני רום שחיו באזור. בני רום רבים נידונו בה אפוא למוות ברעב במהלך המצור הגרמני.

19 הנוסח המלא של הפקודה לא נשמר, אבל פקודות ודיווחים מאוחרים יותר מצטטים אותה בניסוחים שונים ומזכירים אותה. השווי, למשל: STA Nürnberg, ND, NOKW 2072, 281. Sich.Div., Abt., Ia/Ic/ VII - 297/42. 23.6.42; STA Nürnberg, ND, NOKW 2022, 281. Sdv., Abt.VII/Ia, Tgb. Nr. 457/43 geh., 24 March, 1943, an Feld.-Kdtr. 822

20 STA Nürnberg, ND, NOKW 2072, 281. Sich.Div., Abt., Ia/Ic/VII - 297/42. 23.6.42; ibid, NOKW 2022, 281. Sdv., Abt.VII/Ia, Tgb. Nr. 457/43 geh., 24.3.43, an Feld.-Kdtr. 822

והוצאה להורג של 83 בני אדם בהם "חבורה של צוענים שעשו צרות (Unwesen) בסביבות סיוורסקאיה (Siverskaia)".²¹ מקרה נוסף של ירי ב־71 "צוענים" באזור שסביב לנינגרד דווח גם הוא.²² ב־1 בפברואר 1942 נרצחו בלוקניה (Loknia) "38 יהודים וצועני",²³ ולבסוף, יחידה צבאית ביצעה את הירי ההמוני הגדול ביותר בבני רום - 128 איש, על פי התיקים הגרמניים - בקיץ 1942 בנובורז'ב (Novorzhev).²⁴ דוח זה ינותח להלן. ב־1941 לא נרשמו באזור זה מקרי ירי המוני בבני רום,²⁵ אבל בתיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת אין אומדן שלם ומקיף של היחס כלפי בני רום בתקופה זו, וסביר מאוד שהם הושמו תחת פיקוח מוגבר של משטרת הביטחון ושימשו לעבודות כפייה, כמו שקרה באסטוניה.²⁶ לפחות דוגמה אחת תומכת בהנחה זו: ב־1941 גורשו כמה משפחות של בני רום, 26 נפשות בסך הכול, מלוגה (Luga) לכפר פיליפובשצ'ינה (Filippovshchina) שבתחום סובייט הכפר (sel'skii sovet) שצ'רפצקי (Shcherpetskii),²⁷ באזור גודוב (Gdov). הם שוכנו שם אצל איכרים רוסים ואולצו לעסוק בעבודות חקלאיות, כך שגירושם נבע כנראה גם ממניעים כלכליים. ברם, בשלהי פברואר 1942 הגיעה לפיליפובשצ'ינה "יחידת עונשין" מורכבת מגרמנים, פינים ואסטונים. בבוקר מקפאי, שהמטפרטורות בו היו בסביבות מינוס שלושים מעלות צלזיוס, הוצאו כל בני רום, רובם לבושים בבגדים קלים בלבד, מבתיהם ואולצו לעמוד על גשר בכניסה לכפר. כמתואר בדוח הוועדה, לשם "השעשוע המבחיל" של הרוצחים הוכרחו משפחות ה"צוענים" לרקוד מול כל תושבי הכפר שנאספו במקום, לפני שנורו בשלושה מקלעים, ולאחר הירי אולצו האיכרים הרוסים לטמון את הגופות בקברי אחים. ילד בן עשר מבני

21 Hans-Heinrich Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A der Sicherheitspolizei und des SD 1941/42*, ראו: Ph.D. Diss. (Munich, n.d., 1974-75), p. 242

22 Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*, עמ' 120.

23 Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, עמ' 239. על פי החקירות הסובייטיות נרצחו 37 יהודים. ילד בן שנים עשרה הצליח להימלט במהלך הירי. הוועדה הממלכתית המיוחדת שחזרה את מהלך הירי ההמוני לכל פרטיו על פי עדותו של הילד הזה. ראו: Protokol doprosa Filanovskogo Soliu Grigorevicha, 12, ראו: February, 1942. GARF, f.7021 (ChGK), op.20 (Velikolutskaia oblast), d.13, ll.14-15ob.

24 הקרויה במסמכים גרמניים גם בשם נובורשצ'ב או נובורשב.

25 בנובמבר 1941 נורו שני "צוענים" מן הכפר בוטנקו (Botanok) (הבל דנו [Dno]) יחד עם רוסי, אבל תקרית מבודדת זו התרחשה כנראה במהלך מערכה של משטרת הביטחון הגרמנית נגד קומוניסטים, אנשי "אינטליגנציה סובייטית" ויהודים, שהתקיימה באוקטובר ובנובמבר 1941. ראו: Wilhelm, *Die Einsatzgruppe A*, עמ' 242-244. הסובייטים ציינו גם את האינטנסיביות היוצאת מגדר הרגיל של הרדיפות הגרמניות באותה עת. השוו: AKT o zloedianiach nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov v Oredezskom raione Leningradskoi oblasti. GARF, f.7021, op.30 (Leningradskaia oblast), d.245, ll.3-9; 3-4.

26 ראו: Weiss-Wendt, "Extermination of the Gypsies in Estonia", עמ' 40-44.

27 סובייט הכפר היה המועצה המנהלית, שהורכבה מנציגי החוות הקולקטיביות. בראשו עמד ראש מועצה נבחר.

רום, שנפצע רק בידו, ניסה לשווא להימלט בעזרת כמה מהכפריים, ולדברי עדי ראייה הוא נקבר בעודו בחיים.²⁸

ראוי לציין שתי נקודות חשובות בנוגע למניעיהם של מבצעי הפשעים. ראשית, הירי ההמוני בוצע במכוון לעיני כל בני הכפר. חייל גרמני הכריז עליו רשמית כעל פעולה נגד פעילות פרטיזנית. על פי הפרוטוקולים של הוועדה הממלכתית המיוחדת, איש מבין עדי הראייה המזועזעים לא האמין בהאשמה שהוטחה ב"צוענים החפים מכל פשע וחסרי המגן", שהגרמנים אפילו לא טרחו לחקור אותם.²⁹ שנית, האופן הסדיסטי שבו בוצעה ההוצאה להורג ממחיש כיצד ראו הנאצים את קרבנותיהם – ראייה מעוגנת במעמקי הדימוי הסטראוטיפי של ה"צועני". מבצעי הפשעים ניצלו את המוזיקה והמחול, שהם חלק אינטגרלי מתרבותם של בני רום, כדי להשפיל את הקרבנות. מוקפים במקלעים טעונים, אולצו בני רום תושבי הכפר פיליפובשצ'ינה לצאת במחול האחרון שלהם על במת הגשר.

הרצח של בני רום בכפר פיליפובשצ'ינה היה ראשון בשורה שלמה של מעשי טבח באזור הפעולה של ארמיית צפון, מאביב 1942 ואילך.³⁰ על פי הנתונים (שאינם שלמים כנראה) של הוועדה הממלכתית המיוחדת, נרצחו בשטח זה בתקופת הכיבוש הגרמני בין 700 ל-900 בני רום בסך הכול. מעשי רצח אלה היו פזורים על פני כל השטח האמור ובוצעו בידי קבוצות שונות.

עד שלהי מארס 1942 בוצעו מקרי ירי במי שנרשמו כבני רום אך ורק על ידי יחידות הרג ניידות,³¹ אבל באפריל 1942 הגיעו האמצעים שננקטו נגד "צוענים" לרמה חדשה של תכנון ותיאום. הקהילות של בני רום באורדז' (Oredezh) (72 נפש) ובאוטוגורש (Utogorsh) (120 נפש), באזור לנינגרד, גורשו בשלמותן זו אחר זו ברכבות משא שנשלחו ל"משכן משטרת הביטחון", לפנים בית חווה בווסילקוביצי (Vasil'kovichi), ונרצחו שם.³² ראוי לציין כי כל תהליך הרישום והמעצר של בני רום התאפשר רק בסיועה של מלשינה רוסית, אנה ארשובה (Ershova).³³ ארשובה נזכרת ברשימת ה"בוגדים" ופושעי

AKT o zlodeianiiakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov po Gdovskomu raionu, za period ego okkupatsii. GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast'), d.457, ll.1-17ob.; 6-6ob

29 שם, שורות 7-6ob.

AKT No 21. Slantsevskoi raionnoi komissii. 29.11.1944. GARF, f.7021 (ChGK), op.30 (Leningradskaia oblast), d.250, ll.4-5

31 בשני כפרים באזור פשקוב נורו בני רום יחד עם יהודים. Doklad ob itogakh ushcherba i rassledovanii zlodeianii, chinimiykh nemetsko-fashistskimi zakhvatchikami v Pskovskoi oblasti. GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast), d.455, l.20

32 AKT o zlodeianiiakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov v Oredezskom raione Leningradskoi oblasti. GARF, f.7021, op.30 (Leningradskaia oblast), d.245, ll.3-9; 3-6 הניצולה בת רום אנטסטיה גרוחובסקאיה זיהתה תשעה מ-72 הקרבנות תושבי אורדז'; לימים הוסיפה הוועדה הממלכתית המיוחדת עוד 15 שמות. ראו שם, שורות 10-10ob ו-18.

33 Zaiavlenie v raionnuiu gosudarstvennuiu komissiiu [...] ot grazhdanki Grokhovskoi Anastasii Kuzminichny. GARF, f.7021, op.30 (Leningradskaia oblast), d.245, ll.19-20; 19ob; Protokol

המלחמה של הוועדה הממלכתית המיוחדת, יחד עם באואר, מפקד המשטרה באורדו'.³⁴ בסוף מאי 1942 נורו 128 בני רום בנובורז'ב (Novorzhev) ליד פשקוב, על ידי שוטרים ממשטרת השדה הסודית (Geheime Feldpolizei Gruppe – יחידה 714), מעשה טבח המוזכר לא אחת בספרות.³⁵ במקרה זה אפשר להשוות את הדיווחים הגרמניים לאלה של הוועדה הממלכתית המיוחדת. יחידה צבאית ביצעה את הירי ההמוני ב"צוענים", שלא התיישב עם הפקודות הצבאיות הקיימות, ועקב כך נפתחה חקירה מנהלית של רשויות הפיקוד הבכיר הגרמני. במכתב למפקד ארמיית צפון הצדיקה דיוויזיית הביטחון 281 את הוצאתה להורג של "קבוצה שנלכדה" בנימוק של "חשד כללי בפעילות ריגול ופעילות פרטיזנית", שהיה תמיד "בבחינת עובדה נתונה" בנוגע ל"צוענים נוודים (herumziehenden)". יתרה מזו, הקצין טען כי במהלך החקירה עוררו ה"צוענים" רושם מאוד לא חיובי וכזבני".³⁶ הוועדה הממלכתית המיוחדת חקרה את פרשת נובורז'ב ב־1944, אבל הגיעה למסקנה שונה לגמרי. לדברי עדי ראייה, בשלהי מאי 1942 זומנו "כל הצוענים" בנפה ליישוב מחדש בדרום רוסיה.³⁷ אלה שצייתו לפקודה נעצרו והוחזקו ימים אחדים בכלא בעיר ובסופו של דבר הוסעו במשאיות למקום שבו היה לפנים קולחוו, ונורו בבורות. בקברי האחים נמצאו יותר מ־300 בני רום שנרצחו, רובם נשים, ילדים וקנים. על פי הדוח הפתולוגי הסופי, בגופות רבות ניכרו סימני התעללות קשה: שערן של נשים נתלש מקרקפותיהן, גולגולות ועצמות נשברו, כפות ידיים, רגליים וראשים נתלשו; הילדים הורעלו, וחלקם נקברו בעודם בחיים.³⁸

הוועדה הממלכתית המיוחדת הסיקה כי "שיטות העינויים, האלימות והרצח שהופעלו נשאו אופי שיטתי ומתודולוגי, שמטרתו להביא להשמדה מוחלטת של בני לאום שלם (narodnost) – הצוענים".³⁹ חברי הוועדה עמדו על כך שההאשמות שהועלו נגד הקרבנות לא היו אלא ניסיונות להצדיק את רציחתם בכוונה תחילה. הוועדה גם דיווחה על אירועים אחרים באזור שהיה בשליטת דיוויזיית הביטחון 281.⁴⁰ במאי 1942, כמעט בעת

21-22ob. שורות. שם, doprosa — Grokhovskaia Anastasiia Kuz'minichna, 12.10.1944

34 באואר וארשובה צוינו במפורש כפושעי מלחמה האחראים לרצח בני רום. ראו: GARF, f.7021 (ChGK), op.30 (Leningradskaia oblast), d.1611, ll.40-41.

35 ראו, בין היתר: Helmut Krausnick, *Hitler's Einsatzgruppen: Die Truppe des Weltanschauungskrieges*; Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid; 1938-1942* (Frankfurt am Main, 1985), pp. 243-244 עמ' 265-266, Lewy, *Rückkehr unerwünscht*; עמ' 204-205.

36 STA Nürnberg, ND, NOKW 2072, 281. Sich.Div., Abt., Ia/Ic/VII — 297/42. 23.6.42

37 S. Kopylov, "Nemetskie izvergii", *Put' kolkhoznika, Novorzhev*, 1 (March 17, 1945): 2; P. I. Petrov, "Nemtsy — ubiicy zhenshchin i detei", *Put' kolchoznika, Novorzhev*, 31 (July 23, 1944)

במובאה שלי מצוטטים דבריו של ולדמר קלינין: Val'demar Kalinin, *Zagadka baltiiskikh tsygan: Ocherki istorii, kul'tury i sotsial'nogo razvitiia baltiiskikh tsygan* (Minsk, 2005), pp. 63-64

38 Zakliuchenie, 5 June.1944. GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast), d.319, ll.15-16 and 24-25

39 GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast'), d.319, l.8

40 ראו: AKT po Porkhovskomu raionu, 30 April, 1945. GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast'), d.328, ll.40, 79.

ובעונה אחת עם התקרית באזור נובורוז'ב השכן, עצרה המפקדה המקומית בפושקינסקי גורי (Pushkinskie Gory) כ־300 בני אדם, ובהם כל 70 התושבים בני רום, ש־23 מתוכם היו ילדים. ימים אחדים לאחר מכן הוסעו רובם אל מחוץ לעיר ונורו בבורות. מקרה זה של רצח המוני לא הוגדר כ"פעולה נגד צוענים", אלא כוון בעיקרו נגד קומוניסטים ובני האוכלוסייה האזרחית שלכאורה "תמכו בפרטיזנים". אבל "חשודים" רוסים בוגרים נעצרו באופן אינדיווידואלי ובמידה רבה שרירותי, ואילו בקרב בני רום בעיר נעצרו ונרצחו משפחות שלמות.⁴¹ היחס המיוחד לאוכלוסיית בני רום היה ברור לכולם, אבל מצא את ביטויו המובהק ביותר בדבריו של הכומר הרוסי האורתודוקסי יוסיף דמיטרייב (Dmitriev), שמכתבו לוועדת החקירה הממלכתית המיוחדת הביא לחקירת הפשע. דימיטרייב ציין כי לצד מקרי רצח אחרים ביצעו הגרמנים "ירי על רקע גזעי (rasstrelno) בצוענים וילדיהם, מגיל שש ו[אפילו] תינוקות".⁴²

גם במחוז נובגורוד לא שיקפו הפקודות הרשמיות של המנהל הצבאי את המדיניות הנאצית הרצחנית הממשית נגד הצוענים. בפקודה שהוציא המנהל החקלאי המקומי של סולצק (Soletsk) לוקן (starosta) המחוז (volost) הכפרי קלוויצקאיה (Klevitskaia) נכתב: "אנו מודיעים לכם כי אם ימצאו במחוזכם צוענים נוודים, מחובתכם להחרים את סוסייהם ולתת אותם לאותם כפריים הזקוקים לסוסים. הצוענים עצמם יימסרו למפקדה הקרובה ביותר כדי שאפשר יהיה להעבידם".⁴³ לנוכח תיעוד מעשי הרצח השיטתיים של בני רום באזור נובגורוד (בלא כל הבחנה בין נוודים לתושבי קבע), גורלם של העצורים ברור בעליל. ממילא, התיאוריה של בוריס קובלייב (Kovalev), שטען כי הסיבה לירי ב"צוענים נוודים" הייתה בוודאי "אי־רצונם ואי־יכולתם" לבצע "כל עבודה שהיא שהוטלה עליהם", היא בבחינת סילוף בוטה.⁴⁴ למעשה, כבר לפני כן "טיהרו" יחידות צבאיות את אזור נובגורוד מבני רום. במאי 1942 נעצרו שלושים "צוענים נוודים" ומשפחה של בני רום תושבי קבע בשם מסלסקי (Masal'skii),⁴⁵ והוחזקו במחנה שבויי מלחמה שהוקם במה שהיה לפניו החווה הממלכתית (סובחוז) זאבריאז'קיה פוקוסי (Zaveriazhskie Pokosy) של סובייט הכפר בורקובסקי. כולם נורו למוות זמן קצר לאחר מכן.⁴⁶

AKT No 71, pos. Pushkinskie Gory, 25.3.1945. GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia 41 oblast'), d.336, ll.1aob., 5ob., 8ob., 11ob

.20.4.1945. [Zaiavlenie] V ChGK sviashchennika Dmitrieva Iosifa Dmitrievicha. Ibid, ll.6-6ob 42
במונח "ירי על רקע גזעי" מבטא דמיטרייב את המניע הגזעי של מבצעי הפשעים, ואת העובדה שמטרתם הייתה השמדתם המוחלטת של בני רום.

Soletskoe Raionnoe Sel'khozupravlenie — Volostnomu starshchine Klevitskoi volosti. g. 43
Sol'tsy, 21 July, 1942 g. No 722. Gosudarstvennyi istoricheskii arkhiv Novgorodskoi oblasti (GIANO), f.R-2113s (sekretno — rassekrecheno), op.1, d.6, l.13

Boris N. Kovalev, *Natsistskaia okkupatsiia i kollaboratsionizm v Rossii 1941-1944* (Moscow, 44
.2004), p. 250

45 מרבית העדים כינו את בני משפחת מסלסקי "נוודים", אף שהיו מוכרים היטב ככפריים דרי קבע. סָמָן מסלסקי, ראש המשפחה, עבד ככרטיסן רכבת בקו סטראייה רוסה – לנינגרד (שם, עמ' 108).

46 GARF, f.7021 (ChGK), op.34 (Novgorodskaa oblast'), d.368, ll.3, 81, 110-111ob, 120

ההשמדה הגיעה לשיאה במאי וביוני 1942. סביר להניח שבמחצית הראשונה של 1942 כבר חוסלו מרבית בני רום באזור פעולתה של ארמיית צפון. ובכל זאת, עד לקיץ 1943 התרחשו עוד כמה מעשי טבח במרווחי זמן לא סדירים. במרבית המקרים בוצע הירי על ידי יחידות צבא, תוך הפרה של הפקודות הרשמיות.⁴⁷ ה"אקציה" האחרונה נגד "צוענים" – וגם נגד יהודים – באזור לנינגרד נערכה בעיר אוסטרוב. בתיקים סובייטיים אירוע זה מתואר בקצרה: "בקיץ 1943, נעצרו תושבי העיר אוסטרוב, בסך הכול כ-200 איש בני הלאום היהודי והלאום הצועני, ורכושם נשדד מהם. האנשים עצמם הוסעו אל מחוץ לאזור, לעיר פשקוב, ושם נורו."⁴⁸ ה"צוענים" – לדברי עדי ראייה, יותר ממאה נפש – נעצרו לילה אחד לאחר מעצרים של היהודים. אחרי סילוקם של הקרבנות היהודים ובני רום מאוסטרוב נמכר רכושם לתושבי העיר.⁴⁹ נראה שהיהודים ובני רום מאוסטרוב הועסקו בעבודות כפייה במשך כמעט שנתיים לפני שנרצחו על ידי כוחות הכיבוש הגרמניים.

הכרונולוגיה של המאורעות מגלה כי בשטח שהיה בשליטתה ובניהולה של ארמיית צפון התבצע רצח עם שיטתי של "צוענים". ההרג בוצע בכמה שלבים ועל ידי קבוצות שונות. רציחות המוניות של בני רום החלו בפברואר ובמארס 1942, ונוהלו בתחילה על ידי יחידות הרג ניידות של איינוצגרופה A.⁵⁰ באפריל 1942 סיפקו יחידות של משטרת הביטחון המקומית ושל הס"ד תגבורות למעשי הרדיפה, כפי שקרה באורדו'. יחידות צבאיות שהוצבו במקומות השונים היו פעילות באותו חודש ברדיפות של בני רום, ואז הגיעו מעשי ההרג לשיאם.⁵¹ ככלל, יחידות אלה הפרו את הפקודות שקיבלו כשירו בעצמן ב"צוענים", אבל העובדה שלא נאלצו לשאת בשום עונש חמור בשל כך חושפת את ההסכמה שבשתיקה של מפקד ארמיית צפון. הוא הדין בהתעלמות הגורפת מההבחנה הרשמית בין "צוענים" דרי קבע לנוודים, ובהתעלמות הגורפת ממנה.

כל קבוצות מבצעי הפשעים הגרמניות בשטח הפעולה של ארמיית צפון הצדיקו את האמצעים שנקטו ברטוריקה "אנטי-צוענית", והאשימו את "הצוענים" בפעילות פרטיזנית. האוכלוסייה המקומית, וגם הוועדה הממלכתית המיוחדת, הבינו כי ההאשמות הללו היו ניסיון של הנאצים להסוות את כוונתם האמיתית – השמדתם המוחלטת של

GARF, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast'), d.325, l.3-5ob; ibid, d.339, ll.6, 48-48ob., 47
363; GARF, f.7021 (ChGK), op.20 (Velikolutskaia oblast'), d.13, ll. 2ob.-3, 9ob., 14-15ob

AKT, gorod Ostrov, 28 August, 1944. GARF, f.7021 (ChGK), op.30 (Leningradskaia oblast'), 48
d.1736, ll.2-4; 3

GARF, f.7021 (ChGK), op.30 (Leningradskaia oblast'), d.1736, ll.2-4, 141-142, 149-150, 179-180
ראו: 49

50 "המבצע הצועני" המיוחד, מעשה ידיה של יחידת זונדרקומנדו שנשלחה לאזור פשקוב מטאלין על פי עדותו של עד במשפט של פשעי מלחמה אסטוניים, נערך אף הוא כנראה בזמן זה. ראו עדותו של פבל קורובסקי במשפט *Mere-Gerrets-Viik* בטאלין, 1960-1961, הנזכר אצל: Weiss-Wendt, "Extermination of the Gypsies in Estonia", עמ' 54.

51 אפשר שהיה לכך קשר עם רצונו של המנהל הצבאי, במהלך הכיבוש, להשיב למשטרת הביטחון את השפעתה ולתבוע לעצמו מחדש את האחריות ל"חיסול האויב" מאחורי הקוים הצבאיים. ראו: Wilhelm,

בני רום. לדברי הוועדה של מחוז נובגורוד, משפחת מסלסקי נורתה "מפני שהיו בני הלאום הצועני".⁵² הוועדות בלנינגרד, בפשקוב ובלוקניה יצאו בהצהרות דומות.⁵³ יתרה מזו, אחרי שבועות של חקירה אינטנסיבית של פשעי הנאצים באזור פשקוב, הכריזה הוועדה שאפשר להשוות את השמדת ה"צוענים" לרצח של יהודי ברית המועצות בכל הנוגע לטוטליות ולכוונה: "המפלצות הגרמניות לא חסו על איש. הן רצחו גברים ונשים, בריאים וחולים, ילדים וזקנים. בהוציאן אל הפועל את הניסוי הנאצי הלא אנושי שלהן, שהתבסס על מוסריות בהמית, ביצעו מפלצות אלו במסווה אדם את השמדתם המוחלטת של אזרחים סובייטים - צוענים ויהודים - שחיו באזור פשקוב. הסיבה היחידה לירי בהם הייתה, במקרה זה, מוצאם הלאומי... מכלול החומרים שליקטה הוועדה מראה כי אחרי היהודים סבלו [גם] הצוענים השמדה מוחלטת בכל שטחי מחוז פשקוב".⁵⁴

גם הוועדה האזורית בלוקניה ציינה את מעמדם יוצא הדופן של הקרבנות היהודים וה"צוענים": "הגרמנים ביצעו 'מעשי זוועה בלתי רגילים נגד יהודים', נקבע, מתוך 'כוונה להביא להשמדתה הפיזית של האוכלוסייה היהודית'. ובהמשך נכתב: 'הפולשים הגרמנים-פשיסטים פרעו באורח אכזרי לא פחות בצוענים. הואיל וחשדו בכולם שהם באים במגע עם הפרטיזונים, הם פתחו בהשמדתם הפיזית בקנה מידה נרחב'.⁵⁵

ארמיית מרכז (Heeresgruppe Mitte)

ארמיית מרכז שלטה בחלקים הבאים של שטחי ברית המועצות הכבושים: מזרח בלארוס (מחוזות ויטבסק, מוגילב, בוברויסק וגומל) וכן במחוזות הרוסיים סמולנסק, וליקיייה לוקי (החלק המרכזי והחלק הדרומי), בריאנסק (Briansk), אורל, קורסק ובלגורוד.⁵⁶ בקיץ 1941, עם פלישת גרמניה לברית המועצות, באה בעקבות גייסות הוורמכט איינצגרופה B, שמנתה 650 איש, ונחלקה לאיינצוקומנדו 8 ו-9, ולזונדרקומנדו 7a

52 4.2.1945. AKT 30 Borkovskii sel'sovet Novgorodskogo raiona הברי ושמונה חברי Leningradskoi oblasti של בורקובסקי; (Novgorodskaja oblast'), op.34 (ChGK), f.7021 GARG, d.368, l.105ob

53 GARG, f.7021 (ChGK), op.30 (Leningradskaja oblast'), d.1611, l.8; GARG, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast'), d.319, l.8; GARG, f.7021 (ChGK), op.20 (Velikolutskaia oblast'), d.13, ll.2-2ob

54 Doklad ob itogakh ucheta ushcherba, prichinennogo nemetsko-fashistskimi zakhvatchikami i ikh soobshchnikami gor. Pskovu i Pskovskoi oblasti. GARG, f.7021 (ChGK), op.39 (Pskovskaia oblast'), d.455, ll.19-21

55 15.12.1944. AKT, gorod Loknia. GARG, f.7021 (ChGK), op.20 (Velikolutskaia oblast'), d.13, l.2ob

56 במהלך התקדמותם של הגייסות הגרמניים לעבר מוסקבה, בסתיו 1941, היו גם חלקים של מחוזות קלינין (Kalinin) (כיום טוור [Tver']) וקלוגה חלק מהשטח הכבוש, אבל מצב זה נמשך רק שבועות ספורים, בשל נסיגתו החלקית של הוורמכט.

ו-7b, וליחידה שכונתה "קומנדו חלוץ מוסקבה" (Vorauskommando Moskau), שפורקה אחרי התבוסה הגרמנית ליד מוסקבה.⁵⁷ על פי דיווחים של איינזצגרופה B, עד שלהי מארס 1943 חיסלו יחידות ההרג הניידות 142,359 איש.⁵⁸ בין הקרבנות היו בני רום במספר ניכר. הדיווחים המוקדמים ביותר על הוצאות להורג המוניות של "צוענים" הגיעו ממזרח בלארוס. בספטמבר 1941 הרגה יחידת איינזצקומנדו 9 עשרים ושלושה בני רום.⁵⁹ בין אוקטובר 1941 למארס 1942 הפך אזור מוגילב לאתר ההריגה המרכזי של בני רום, ואיינזצקומנדו 8 ביצע בו כמה "אקציות נגד צוענים".⁶⁰

למחוז סמולנסק יש תפקיד מפתח בהערכה הכללית של אופיין השיטתי של רדיפות ה"צוענים" על ידי הנאצים בשטחים הכבושים של רוסיה הסובייטית. זה היה אחד האזורים הסובייטיים המועטים שבו התגוררה אוכלוסיית קבע צפופה יחסית של בני רום. הבולשביקים המקומיים השתבחו בעובדה זו כאילו הייתה תוצר של מדיניות הלאומים הסובייטית, אף שמרבית החברים ב"קולחוזים הלאומיים הצועניים", שנוסדו זמן לא רב לפני כן, היו איכרים מדורות שקדמו למהפכת אוקטובר.⁶¹ יתרה מזו, "קולחוזים לאומיים" מסוימים היו מעורבים מבחינה אתנית, מאחר שבמהלך שנות השלושים הצטרפו אליהם משפחות רוסיות במספרים גדלים והולכים.⁶²

לפני הכיבוש הסובייטי השתייך הכפר המעורב אתנית אלכסנדרובקה (Aleksandrovka)⁶³ ל"קולחוז לאומי צועני" בשם "החוקה של סטלין" (Stalinskaia konstitutsiia), שנוסד ב-1937. על פי דיווחי הוועדה הממלכתית המיוחדת, ב-23 באפריל 1942, בשעת ערב מוקדמת, הגיעו לכפר שני קצינים גרמנים והורו למנהלת החשבונות להכין רשימה של תושבי הכפר, על פי קבוצות משפחתיות ולאום.⁶⁴ בערך בשעה חמש בבוקר פרצה יחידת ס"ס חמושה⁶⁵ אל תוך בתי הכפריים והוליכה אותם בכוח לאגם סמוך. זמן קצר לאחר מכן הובאו לאותו מקום כמה משפחות של בני רום מהכפר השכן דווקינו (Devkino). מיד בהגיעם החל קצין גרמני, "ששלט היטב בשפה הרוסית", לקרוא בקול את רשימת

57 ראו: Krausnick, *Hitler's Einsatzgruppen*, עמ' 156-162.

58 ראו: Christian Gerlach, "Die Einsatzgruppe B", in: Peter Klein (ed.), *Die Einsatzgruppen in der besetzten Sowjetunion 1941/42: Die Tätigkeits- und Lageberichte des Chefs der Sicherheitspolizei und des SD* (Berlin, 1997), pp. 52-70; 62

59 ראו: "Nur eine Fußnote?", Wippermann, עמ' 86; Gerlach, *Kalkulierte Morde*, עמ' 1062-1063.

60 ראו: Gerlach, *Kalkulierte Morde*, עמ' 1062-1063.

61 GARF, f.3316 (TsIK SSSR), op.28, d.794, ll.144-144ob.; GARF, f.1235 (VTsIK), op.123, d.28, Terry Martin, *The Affirmative Action*: למדיניות הלאומים הסובייטית בכללותה, ראו: *Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939* (Ithaca and London, 2001) ll.70-70ob.

62 Tat'iana F. Kiseleva, *Tsygany Evropeiskoi chasti Soiuza SSR i ikh perekhod ot kochevaniia k osedlosti* (Kandidatskaia dissertatsiia, Moscow, 1952), p. 168

63 השם הרשמי, המשמש רק לעתים נדירות, הוא אלכסנדרובסקוי.

64 ראו פרוטוקול העדות של מנהלת החשבונות פקלה ריאבקובה, 11 באוקטובר 1943, בתוך: GARF, f.7021, op.44, d.1091, ll.37ob.-38

65 בדיווחי הוועדה נקראו מבצעי הפשעים "יחידת עונשין" (karatel'nyi otriad), שהורכבה מכוחות ס"ס. שם, שורות 1-3. העדים מכנים אותם גם "גסטאפו", "חיילים גרמנים" או פשוט "גרמנים".

השמות, והפריד את ה"צוענים" מעל היתר. בתום הסלקציה נשלחו הכפריים הרוסים הביתה, ואילו בני רום שנותרו במקום הושמו תחת שמירה כבדה. הגברים החזקים ביותר נבחרו לחפור באתים שני בורות. בערך בשעה שתיים אחר הצהריים "האיצו" הגרמנים בנשים, בילדים ובזקנים "כמו בקר", להגיע אל הבורות, "כשהם מכים בהם במקלות ובשוטים", עד כדי כך "שרבים מהם איבדו את הכרתם". בפניקה ובמהומה הגוברות הצליחו כמה מהם להימלט,⁶⁶ ואחרים התחננו לרחמים בטענה שהם רוסים. בתגובה, "הפשיטו אותם" הגרמנים וניהלו מעין "בדיקת גזע". על פי הצהרותיהם של העדים, גון העור והשיער מילאו תפקיד מכריע בקביעה מיהו "צועני".⁶⁷ מאוחר יותר עברו גם הגברים ה"צוענים" אותו תהליך, כפי שזכר אנדריי סמצ'נקוב (Semchenkov): "הקצינים התחילו לבדוק את הצוענים. הם הרימו את בגדיהם והביטו בגופם העירום של הנשים והגברים... הקצינים בחנו את גופי, נגעו בחזי ובידיי, משכו באפי ובאוזניי ובסופו של דבר הניחו לי ללכת הביתה".⁶⁸ אישה אחת אף הורשתה לחזור לביתה, תחת שמירה, כדי להביא את דרכונה הרוסי.⁶⁹ ה"צוענים" האחרים נאלצו להתפשט באסם ולמסור את חפצי הערך שלהם. עדת הראייה לידיה קרילובה (Krylova) תיארה באוזני הוועדה את הפרטים המחרידים של הירי: "כל משפחה הובאה בנפרד אל הבור, ואם מישהו לא הלך לשם גררו אותו. מבצע הירי היה חייל חמוש באקדח. תחילה ירו בילדים בני העשר עד שתיים עשרה לעיני אימהותיהם, אחר כך תלשו את התינוקות מזרועות האימהות והשליכו אותם אל הבור. רק אחרי כל זה ירו באם. כמה מהאימהות לא היו מסוגלות לעמוד בעינוי וזינקו פנימה בעודן בחיים, בעקבות תינוקותיהן... אבל לא רק ילדים הושלכו אל הבור בעודם בחיים. כמו עיניי ראיתי איך זרקו [פנימה] את הזקנה ליאנוביץ', שלא הייתה מסוגלת לזוז, והבנות שלה נשאו אותה בשמיכה על ידיהן".⁷⁰ אחרי הירי אולצו הגברים ה"צוענים" למלא את קבר האחים בעפר, ואז נורו גם הם בבור השני. הגרמנים חזרו לעיר סמולנסק ולקחו אתם את חפצי הערך וכמה מהבגדים של הקרבנות הנרצחים.⁷¹

בבדיקות הפתולוגיות שנערכו לאחר שהוועדה פתחה את הקברים והוציאה מתוכם את הגופות, נתגלה כי ב־24 באפריל 1942 נורו 176 איש. 143 מהם – 62 נשים, 29

66 GARF, f.7021, op.44, d.1091, l.9ob. פרוטוקול העדות של מריה לזרייבה [בת רום], 10 באוקטובר 1943.

67 פרוסקוביה טימצ'נקובה תיארה את הצלתה הבלתי צפויה: "הקציין הגרמני משך והפשיל את שמלתי ובדק את שדיי ואת ידיי, הסיר את המטפחת מראשי והסתכל בשערי, ואחר כך הכיר בי כמי שדומה לרוסייה ולקה אותי הצדה". הוריה של טימצ'נקובה ואחד מאחיה שוחררו גם הם, אבל יתר בני משפחתה נורו. ראו פרוטוקול העדות של פרוסקוביה טימצ'נקובה [בת רום], 10 באוקטובר 1943, בתוך: GARF, f.7021, op.44, d.1091, l.25.

68 שם, שורות 8-28ob. פרוטוקול עדותו של אנדריי סמצ'נקוב [רוסי, אמו בת רום], 11 באוקטובר 1943.

69 ראו פרוטוקול עדותה של לידיה קרילובה [בת רום], 10 באוקטובר 1943, בתוך: GARF, f.7021, op.44, d.1091, l.13.

70 שם, שורות 13ob.-14. גם קרילובה עצמה הובאה אל הבור, אבל ברגע האחרון הכירו בה כ"רוסית" והיא נשלחה הביתה.

71 שם, שורות 1-2.

גברים ו-52 ילדים – זוהו, אך 33 מהמתים לא היו בני זיהוי.⁷² בין הקרבנות הבוגרים היו עובדי קולחוז, מחנכים ושלושה מורים. אבל למידת ההסתגלות החברתית ולאופי ההתיישבות של הנרצחים לא נודעה שום משמעות בעת הירי ההמוני באלכסנדרובנה. הגרמנים גם לא חקרו שום פעילות פרטיזנית. בני רום נהרגו משום שהיו בני רום. תהליך הסלקציה הדו-שלבי, רשימת השמות וה"בדיקה הגופנית" מעידים באופן שאינו משתמע לשתי פנים שמה שהניע את מבצעי הפשעים הייתה גזענות אידיאולוגית.

משטרת הביטחון ביצעה מעשי רצח המוניים נוספים ביישובים אחרים של בני רום במחוז סמולנסק. בקרסני בור (Krasnyi Bor), פרבר של סמולנסק, נורו במארס 1942 ארבעה "צוענים" בתואנה שהם "תומכים בפרטיזנים".⁷³ באותו חודש דיווחה איינוצגרופה B על רצח 45 "צוענים" באזור סמולנסק.⁷⁴ דומה כי ה"אקציות" הללו בוצעו בעת ובעונה אחת עם פעילויות של משטרת הביטחון, שפתחה במבצעים רחבים "לטיהור" האזורים הכפריים מ"צוענים". על פי החקירות הסובייטיות, הפעולות הללו כווננו נגד "כל האוכלוסייה הצוענית של הקולחוזים".⁷⁵ הקולחוז ה"צועני" "סוובודה" (Svoboda) (חירות), בסובייט הכפר קרדימובו (Kardymovo), נהרס כולו; כל 90 תושביו הובאו למקום מחוץ לקולחוז ונורו בקבוצות.⁷⁶ בקולחוז אחר חוסלו בני רום במשאת להמתה בגו.⁷⁷ לדבריו של עד ראייה, מחנה "צוענים" ובו יותר ממאה איש הוקף על ידי "הגרמנים" והושמד לחלוטין.⁷⁸ בעיר דורוגובוז' (Dorogobuzh) ובסביבתה לא שרדה "אפילו משפחה יהודית או צוענית אחת".⁷⁹ ירי המוני נוסף בוצע על פי הדיווחים ברודניה (Rodnia).⁸⁰ הרציחות האחרונות נערכו במהלך הנסיגה הגרמנית בתחילת ספטמבר 1943, ואז נורתה משפחה "צוענית" בת שבע נפשות בכפר ראי (Rai), ליד סמולנסק.⁸¹

רדיפת בני רום במחוז סמולנסק הייתה שיטתית והכוונה הייתה להביא לידי היסולה המוחלט של קבוצה אתנית זו. יושב הראש של הסניף המקומי של הוועדה הממלכתית

72 GARF, f.7021, op.44, d.1091, ll.4-4ob., 42-44. בין הקרבנות היו שני בני רום מקורנבשצינה וחמישה מכפר אחר, שנקלעו במקרה באותו יום לאלכסנדרובקה.

73 GARF, f.7021, op. 44, d.1091, l.19.

74 Lewy, *Rückkehr unerwünscht*, עמ' 207.

75 GARF, f.7021 (ChGK), op.44 (Smolenskaia oblast'), d.41, ll.16-20; 18.

76 GASO, f.1630, op.1, d.369 ll.82-87; 84. Akt chlenov ChK. Kardymovskii raion. 10.2.1944 (Kopiiia).

77 Anna Anfimova, "Genotsid tsygan v Smolenskoi oblasti v gody natsistskoi okkupatsii", *Tum-balalaika: antifashistskaia gazeta vol'nykh ezhei*, 15-16 (April-August 2000), pp. 10-12; 11.

78 I. Tsynman, *Bab'i Iary Smolenshchiny* (Smolensk, 2001), p. 133.

79 G. Fedorov, *Krovavaia tragediia v Dorogobuzhe, Rabochij Put*, 193 (19.9.1943), filed in GARF, f.7021 (ChGK), op.44 (Smolenskaia oblast'), d.1082, l.27ob.

80 קנריק כותב שברודניה נרצחו כ-1,000 צוענים. ראו: Donald Kenrick and Grattan Puxon, *Gypsies Under the Swastika* (Hatfield, Hertfordshire, 1995), p. 95. עם זאת, המספר עצמו נראה מופרז,

מאחר שבתיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת אין כל תיעוד לטבח בקנה מידה כה גדול.

81 GARF, f.7021 (ChGK), op. 44 (Smolenskaia oblast'), d.1091, ll. 19, 39ob.

המיוחדת בסמולנסק, ד' פופוב (Popov), הגיע לכלל מסקנה זהה בדוח הסופי ששלח למוסקבה: "מעשי זוועה מיוחדים על רקע גזעי (rasovye izuverstva) בוצעו [על ידי הגרמנים] נגד האוכלוסייה היהודית והצוענית. בכל מקום הושמדו יהודים וצוענים כמעט לגמרי".⁸²

אוכלוסיות היהודים ובני רום הושמדו לחלוטין גם בנובוסוקולניקי (Novosokol'niki) מחוז וליקייה לוקי (Velikiye Luki), שנמצאה מצפון לזירת הפעולה של ארמיית מרכז. "על פי הנתונים הסטטיסטיים של המנהל המקומי (raionnoi upravly) של נובוסוקולניקי, ב־1 בספטמבר 1941 חיו בסביבה הכפרית 74 יהודים ו־53 צוענים, וכולם נורו בידי הגרמנים".⁸³ לתאריך המופיע על הדוח של המנהל המקומי נודעת חשיבות מיוחדת; דומה שהרישום המיוחד של יהודים ו"צוענים" – המצביע על הכנה לקראת השמדתם המוחלטת – נעשה כבר בימים הראשונים לכיבוש.⁸⁴

הדוגמה ממחוז נובוסוקולניקי מצביעה על זיקה קרובה בין רדיפת היהודים לרדיפת בני רום תחת המנהל של ארמיית מרכז. מבט קרוב יותר במחוז בריאנסק, השוכן מדרום לסמולנסק, מאשש רושם זה. רדיפות משולבות נצפו באופן סדיר בנפת קלינצי (Klinsky), בדרום מערב מחוז בריאנסק, שבה פעלו זונדרקומנדו 7a ו־7b. כמו במרבית השטחים הכבושים הסובייטיים, גם כאן בוצעה ההשמדה הפיזית של האוכלוסייה היהודית בכמה שלבים: בשבועות הראשונים למתקפה הגרמנית היהודים נרשמו, רוכזו ואולצו לזהות את עצמם בסרט נושא מגן דוד שענדו על זרועם, ואילו שבויי מלחמה יהודים וגברים בוגרים וכשירים לשירות צבאי הוצאו ברובם להורג. בנובמבר ובדצמבר 1941 ביצעו יחידות הרג ניידות את גל ההרג הראשון, שבו חוסלה מרבית האוכלוסייה היהודית, לרבות נשים וילדים. בין פברואר לאפריל 1942 בוצע גל רציחות שני, ואחריו כמעט לא נותרו יהודים באזורים האמורים בחיים.⁸⁵ הרצח ההמוני של בני רום החל יחד עם הגל השני להשמדת שרידי היהודים. באביב 1942 החלה יחידת זונדרקומנדו 7a לכלול גם "צוענים" באירועי הירי ההמוני של יהודים באזור קלינצי, וכן באזורים השכנים – קלימוב (Klimov) וצ'ורוביצי (Churovichi). רצח העם השיטתי חזר גם בעיר קלימוב (או קלימובו).⁸⁶ מרפה לוגטינה (Lagutina) זוכרת את המאורעות שהייתה עדה להם

82 Dokladnaia zapiska ob itogakh ucheta ushcherba i zlodeianii nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov v Smolenskoï oblasti. Predsedatel' Smolenskoï oblastnoi komissii D. Popov — Chrezvychainoi Gosudarstvennoi Komissii SSSR GARF, f.7021 (ChGK), op.44 (Smolenskaia oblast'), d.1091, GASO, f.1630, op.2, d.29, l.19. Printed in "Vse sud'by v edimuii slity", p. 136 ll.182-213.

83 AKT goroda Novosokol'niki, 21.11.1944. GARF, f.7021 (ChGK), op.20 (Velikolutskaia oblast'), d.16, ll.1-1ob.; 1ob

84 מחוז וליקייה לוקי נכבש על ידי הוורמכט ב־19 באוגוסט 1941. ראו: Al'tman, *Zhertvy nenavisti*, עמ' 250.

85 על תנועתן של יחידות הוונדרקומנדו באזורי קלינצי ובריאנסק ראו: Krausnick, *Hitler's Einsatzgruppen*, עמ' 158-161. על שלבי השמדתם של היהודים בברית המועצות ראו: Al'tman, *Zhertvy nenavisti*, עמ' 161-264.

86 ראו: Protokol doprosa — Dolgov Andrei Semenovich. 11 Julv. 1944. GARF. f.7021 (ChGK).

כדלקמן: "היהודים של הכפר (selo) צ'ורוביצי' והצוענים של הכפר נוביי-רויסק, שנורו באותו היום, הובאו לאתר הירי. בסך הכול נורו כ-400 איש.⁸⁷ בערב הכריחה המשטרה תושבים של העיר קלימוב לקבור את גופות המתים... היום כולם טמונים באותו בור".⁸⁸ באזור צ'ורוביצי' לבדו נרצחו 42 בני רום (12 גברים, 13 נשים ו-17 ילדים), וכן 35 יהודים (11 גברים, 12 נשים ו-12 ילדים).⁸⁹ בדוח הסופי שלהם הצהירו החוקרים האזוריים הסובייטים שה"היטלריסטים" ו"יחידות בוגדים מן המשטרה המקומית" הרגו קומוניסטים, יהודים ו"צוענים" "בקנה מידה נרחב" ו"בלי כל סיבה".⁹⁰

דוחות גרמניים מן התקופה הרלוונטית מאששים את האמצעים המשולבים שננקטו נגד יהודים ו"צוענים" במחוז בריאנסק, באביב 1942 נורו 300 "יהודים וצוענים" ב"אקציה" משולבת, שגררה "ביטויי הסתייגות" מפי חיילי וורמכט שחזו בה.⁹¹ כן דיווחה זונדרקומנדו 7a במארס 1942 על חיסולם של "45 צוענים", ובשבוע השני של אפריל 1942 ביצעה יחידת משנה של אותה יחידה ניידת ירי המוני נוסף ב-30 "צוענים".⁹² בכל הנוגע לחלקיו הנותרים של מחוז בריאנסק יש לחזור לתיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת. באונצ'ה (Unecha), למשל, הושמדה כל אוכלוסיית היהודים והצוענים, "342 איש בסך הכול".⁹³ על פי הוועדה הממלכתית המיוחדת, מבצעי הפשעים נקטו שיטת רצח אכזרית באופן יוצא דופן: "עדים רבים הצהירו שהגרמנים ככלו יהודים, צוענים וקומוניסטים למוטות מתכת, במרחק 0.5 עד 2 מטרים זה מזה, והכריחו אותם ללכת בשדות מוקשים, שם התפוצצו הנידונים למוות כשעלו על המוקשים".⁹⁴

סביר להניח כי מ-1942 ואילך הייתה לאיינוצגרופה B מטרה אחת משותפת בהשמדתם של "צוענים" ויהודים, וגם בחיסולם של הקומוניסטים. לכל הפחות, יחידות ההרג השתמשו דרך קבע באותם אתרים להשמדה ולהטמנה בקברי אחים. ליד פרבר בריאנסק II גילתה הוועדה הסובייטית 14 קברי אחים, שנפתחו ונחפרו: "בסך הכול [נמצאו] 7,000 גופות נרצחים – זקנים, נשים וילדים, שהשתייכו בעיקר לאוכלוסייה היהודית, אבל גם לזו הצוענית".⁹⁵

.op.19 (Brianskaia oblast'), d.5, ll.169-169ob

87 המספר המוצג כאן נראה גבוה מדי, אבל אפשר שקרבנות נוספים מאזורים אחרים הובאו גם הם לצ'ורוביצי' והוצאו שם להורג.

88 Protokol doprosa – Lagutina Marfa Fedorovna, 11 July, 1944. Ibid, ll.170-171; 171
89 ראו: Svedeniia o zlodeianiiakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh soobshchnikov v period okkupatsii po Churovichskom raionu. GARF, f.7021 (ChGK), op.19 (Brianskaia oblast'), d.5, l.154

90 .AKT raionnoi komissii, g. Klimov, 12 July, 1944. Ibid., l.168

91 ראו: Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*; עמ' 262.

92 ראו שם, עמ' 260.

93 AKT Brianskoi oblastnoi komissii, 22.10.1945. In GARF, f.7021 (ChGK), op.19 (Brianskaia oblast'), d.1, ll.1-25; 8

94 שם, שורה 3.

95 AKT, gor. Briansk, 16.11.1943. GARF, f.7021 (ChGK), op.19 (Brianskaia oblast'), d.2, ll.197-202; 198ob

הזיהוי המלא של כל הקרבנות היה בעייתי. "התברר שבלתי אפשרי לקבוע מה שמות המשפחה של הקרבנות בטבח מזוויץ זה של האוכלוסייה היהודית והצוענית, מפני שרובם פונו לכאן ממחוזות אחרים".⁹⁶ העובדה שלא נמצא ולו ניצול יחיד, יהודי או בן רום, שיוכל לעזור בזיהוי הקרבנות הלא רשומים מצביעה על ההשמדה המוחלטת של שתי הקבוצות.⁹⁷

אחרי גל הרציחות הגדול של אביב 1942 המשיכו הגרמנים להפש אתר יהודים ו"צוענים", אך לא נצפו מעשי ירי המוניים. על פי הדיווחים, במחצית הראשונה של אוגוסט 1942 עצרה זונדרקומנדו 7a 30 "צוענים", וזונדרקומנדו 7b לכדה 48 "צוענים".⁹⁸ זמן קצר לאחר מכן דיווחה איינווצגרופה B לברלין על "טיפול מיוחד" ב-301 "צוענים" במחצית הראשונה של ספטמבר 1942.⁹⁹ מקרה הירי ההמוני האחרון הרשום בבני רום תחת שליטתה של ארמיית מרכז היה על פי התיעוד הזמין באביב 1943, והתרחש באזור קרסנוגורסקי במחוז בריאנסק.¹⁰⁰

להתפתחויות בבריאנסק ובסמולנסק נודעת חשיבות מכרעת להערכתו של רצח העם שביצעו הנאצים בבני רום בשטחים הצבאיים שנכבשו מברית המועצות. ברור כי המניע להשמדתה של אוכלוסיית בני רום בשטחים הללו היה האידיאולוגיה הגזענית של מבצעי הפשעים. אף באחד מהמחוזות הם לא חסו על חייהם של בני רום תושבי הקבע. היפוכו של דבר – ה"קולחוזים הצועניים הלאומיים" שהוקמו לפני המלחמה חוסלו באופן מוחלט ושיטתי.

מאביב 1942 ואילך היחס אל ה"צוענים" של מחוז בריאנסק היה זהה ליחס אל היהודים, ולא זו בלבד אלא שבמקרים אחדים הם אף נרצחו ונקברו עמם. העובדה שהשמדתה המוחלטת של אוכלוסיית בני רום בברית המועצות החלה רק באביב 1942 אינה גורעת במאומה מהמניעים שביסודיה, ומן הכוונה להגיע לרצח עם טוטלי. אף שתיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת אינם מאפשרים להגיע לאומדן של כלל קרבנות בני רום, בכל זאת יש יסוד למענה שבמלחמת העולם השנייה היו חלקיה המערביים של רוסיה מרכז השמדה נאצי ל"צוענים".

96 הוועדה הממלכתית המיוחדת אישרו כי "הבורות מולאו [בהדרגה] במשך כל תקופת הכיבוש" (שם). שם, שורה 198. בריאנסק הייתה צומת רכבות חשוב לחלקה המערבי של רוסיה הסובייטית, ולכן מילאה תפקיד חשוב לדידם של מפונים ופליטים מאוקראינה ומבלארוס, לפני שגם היא עצמה נכבשה. ראו: Al'tman, *Zhertvy nenavisti*, עמ' 264.

97 הנתונים הסטטיסטיים הסופיים, 17,011 נרצחים "בני האוכלוסייה הרוסית, היהודית והצוענית", גם הם בבחינת הכללה. ראו: GARF, f.7021 (ChGK), op.19 (Brianskaia oblast'), d.1, l.27.

98 ראו: Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*, עמ' 260. בפרשת הירי ב-30 "צוענים" בנקרסובסקוי שליד אורלוב, באוגוסט 1942, הנתונים הסטטיסטיים הגרמניים תואמים את החקירות הסובייטיות. ראו: GARF, f.7021 (ChGK), op.37 (Orlovskaja oblast'), d.6, ll.1-15.

99 Lewy, *Rückkehr unerwünscht*, עמ' 206.

100 GARF, f.7021 (ChGK), op.19 (Brianskaia oblast'), d.1, l.35; *ibid*, d.2, ll.167-169.

ארמיית דרום

איינזצגרופן C ו-D פעלו בשטח שהיה בשליטת ארמיית דרום. פעילותה של איינזצגרופה C התרכזה בעיקר באוקראינה.¹⁰¹ במחקרו, בודק ההיסטוריון איליה אלטמן את אזור סטלינו (היום דונצק [Donetsk]), כדי להדגיש את ההבדל בין רדיפת היהודים לרדיפת בני רום. בדוח של ארגון הלאומנים האוקראינים מאוקטובר 1942 – בתקופה שבה האוכלוסייה היהודית כבר הושמדה לגמרי – עדיין נמנו "צוענים" כקבוצה לאומית בסקירה סטטיסטית על מספרם של כורי הפחם.¹⁰² מצד אחר, מחקירותיה של הוועדה הממלכתית המיוחדת עולה הרושם שכורים בני רום היו אולי מקרה מיוחד, לפי מקבילות אחדות שנמצאו בין מעשי הרצח במחוז בריאנסק לבין מעשי הטבח במחוז סטלינו. בינואר 1942 נורו בידי הגרמנים יותר מ-3,000 יהודים מארטמובסק (Artemovsk), שנענו לקריאה ל"יישוב מחדש", ונקברו במכרה התעשייתי מספר 46 של בית החרושת המקומי לאבן בהט. בעת אטימת המכרה עדיין היו רבים מהקרבנות בחיים.¹⁰³ כשהוועדה הממלכתית המיוחדת בדקה את המאורעות הטרגיים הללו, אחרי שחרורה של העיר, נמצאו במכרה גם גופות של נרצחים בני רום: "מרבית הנרצחים ענדו על השרוול השמאלי של מעיליהם רצועות לבנות או מגן דוד מצויר. חלקם לבשו בגדים צבעוניים או מצועצעים, אופייניים לצוענים".¹⁰⁴ בני רום הנרצחים, שנמצאו לצד הקרבנות היהודים, באו מחלק של העיר בסביבות רחוב קונאיה (Konnaia), שהיה הרובע ה"צועני" הקטן בארטמובסק.¹⁰⁵ הוועדה הממלכתית המיוחדת הצליחה לזהות רק 15 מקרבנות בני רום, מרביתם בני משפחות יורצ'נקו (Jurchenko) וקורי'אק (Kor'iak); היתר נותרו אלמונים.¹⁰⁶ אחרי הרצח ההמוני בעיר הורחבו הרדיפות לאזורים הכפריים בסביבתה.¹⁰⁷

101 המחוזות המזרחיים של אוקראינה היו תחת שלטון צבאי גרמני. על איינזצגרופה C ראו: Krausnick, *Hitler's Einsatzgruppen*, עמ' 162-169. במחקרי התמקדתי עד עתה במחוזות צ'רינגוב וסטלינו.

102 ראו: Al'tman, *Zhertvy nenavisti*, עמ' 38. אלטמן רואה הבדל שני, ראוי לציון, בתעמולה הנאצית בשטחים הכבושים – אנטישמיות אגרסיבית מילאה בה תפקיד מפתח, ואילו הצוענים כמעט אינם נזכרים בה. הוא צודק בהבחנתו זו. ועם זאת, מסקנתו – שהשמדתם של ה"צוענים" לא נבעה מרקע גזעני אידיאולוגי – היא בבחינת פרשנות שגויה. ראו שם, עמ' 38-39.

103 לתיאור מפורט ראו: David L. Vigdergauz (ed.), *Artemovskii Babii Iar* (Artemovsk, 2000); S.I. Tatrinnov, Ju. A. Semik, and S.V. Fediaev, *Evrei Bakhmuta-Artemovska: Ocherki istorii XVIII-XX stoletii* (Artemovsk, 2001), pp. 66-71.

104 Akt o zlodeianiiakh nemetsko-fashistskikh zakhvatchikov v g. Artemovske i g. Chasov-Iare s 31 oktiabria 1941g. po 5 sentiabria, 1943g. Gosudarstvennyi arkhiv Donetskoi oblasti (GADO), Derzhavnii arkhiv Donets'koi oblasti נקרא באוקראינית הארכיון נקרא f.R-1838, op.1, d.2, l.21-23a שני הביטויים רווחים.

105 ריאיון עם לריסה ליטובצ'נקו, ארטמובסק, דצמבר 2006. גב' ליטובצ'נקו אינה עדת ראייה; היא סיפרה על זיכרונותיה של אימה המנוחה.

106 ראו: GADO, f.R-1838, op.1, d.64, ll.167-168.

107 GARF, f.7021 (ChGK), op.72 (Stalinskaia oblast'), d.30, l.204; GADO, f.R-1838, op.1, d.64, l.172.

בדוח הסופי שלה הגיעה הוועדה הממלכתית המיוחדת לכלל מסקנה כי אחרי היהודים "כל האוכלוסייה הצוענית" בארטמובסק נורתה, "לרבות תינוקות שזה עתה נולדו וזקנים".¹⁰⁸

עם זאת, בולטת העובדה שה"צוענים" לא נקראו ל"יישוב מחדש" בארטמובסק והם אינם נזכרים במסמכים גרמניים. לפי הסבר אפשרי אחד, קהילת בני רום הייתה קטנה כל כך שרישומם ומעצרם של האנשים הללו לא הצריכו נקיטת אמצעים מיוחדים. במקום שבו הייתה אוכלוסיית בני רום גדולה יותר, הרודפים ניסו בהחלט לרמות את הקרבנות והבטיחו להם "יישוב מחדש", כפי שקרה בצ'רניגוב (Chernihiv). ב־10 ביוני 1942 הפיץ מפקד משטרת הביטחון פקודה דו־לשונית (ברוסית ובאוקראינית) "בנוגע למקום מושבם של צוענים", שבה התבשרו כל ה"צוענים" על "יישובם מחדש" ב"מקומות מגורים" חדשים. ה"צוענים" נדרשו להירשם "מיד" בתחנת המשטרה הקרובה, באיום שכל מי שלא יציית "ייענש בחומרה".¹⁰⁹ על פי עדותו של גררד קוזנצוב (Kuznetsov), בני רום נעצרו למעשה באוגוסט 1942.¹¹⁰ בדיווח האוטוביוגרפי המרשים שכתב על תקופת הכיבוש, מתאר קוזנצוב בפרוטרוט את הטרגדיה של בני רום מצ'רניגוב:

עמיתי, הצועני הזקן,¹¹¹ לא הופיע יום אחד לעבודה. מישהו אמר שהמשטרה [משטרת העזר] עצרה אותו ואת משפחתו. התברר שבמהלך יום אחד נעצרה כל האוכלוסייה הצוענית של צ'רניגוב, ושל המחוז כולו... השוטרים התפארו בכך שהצליחו להרגיע את העצורים כשסיפרו להם שהם עומדים לצאת לנסיעה לסרביה. כששיירת האנשים הגיעה לשערי הכלא, החלו הצוענים להקים מהומה. אפשר היה לשמוע אותם צורחים, נאנקים ובוכים. הם הבינו לאיזה מין סרביה הם עומדים להישלח, אבל לא הייתה שום אפשרות להימלט, מפני שהם היו מוקפים בגרמנים חמושים במקלעים ובכלבי רועים קשורים ברצועה.¹¹²

108 GARF, f.7021 (ChGK), op.72 (Stalinskaia oblast'), d.3, l.11
 109 Nachal'nik Politsii Bezpeki v m. Chernigovi/Nachal'nik Politsii Bezopastnosti v g. Chernigove: Rozporiadzhennia vidnosno mistisia meshkannia tsigan/Rasporiazhenie otноситel'no mestozhitel'stva tsygan. Chernigov, 10 chervnia 1942 g./Chernigov, 10 iuninia .1942 g. Gosudarstvennyi Arkhiv Chernigovskoi Oblasti (GAChO), f.R-3001, op.1, d.22, l.28
 הדוגמה של הכרוז בצ'רניגוב מדגישה את השיבותם של "תיקי הניצחון" הסובייטיים ממקור גרמני, המאוחסנים בארכיונים אווריים בברית המועצות לשעבר. תיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת מספקים רק מידע כללי על מה שהתרחש לאחר מכן: "באביב 1942 נערך רישום של האוכלוסייה הצוענית, ואחרי הרישום נורו הצוענים". התארוך של המאורעות הללו שגוי, מאחר שהקריאה להירשם יצאה רק ביוני. ראו: Doklad o sovershennykh nemetsko-fashistskimi zakhvatchikami zlodeianiiach po Chernigovskoi oblasti U.S.S.R. g. Chernigov, 1944 god. GARF, f.7021 (ChGK), op.78
 (Chernigovskaia oblast'), d.204, l.8

110 ב־1942 היה גררד קוזנצוב בן 16 ונאלץ לעבוד בבית חרושת לרהיטים בצ'רניגוב.

111 העמית לעבודה בן רום היה נפח זקן בשם פטר, שלפני המלחמה היה בעליה של נפחייה בלסקוביצה. קוזנצוב מתאר אותו כ"צועני נאה וגאה". ריאיון עם גררד קוזנצוב, צ'רניגוב, דצמבר 2006.

112 Gerard Kuznetsov, *Rasterzannyi Chernigov ili Iunost'*, opalennaia voinoi (Chernigov, 2005),

הירי בוצע ביער פודובסקי (Pudovskii), ליד העיר, ובני רום הובלו לשם במשאיות. אין אפשרות לקבוע מה היה מספרם המדויק של הקרבנות. קוזנצוב מדבר על "רבים מאוד", מאחר שראה משאיות נוסעות הלך ושוב במשך שלושה ימים תמימים. לדברי עד ראייה ששירת בשעתו כסוהר בכלא, כל תאי הכלא היו מלאים ב"צוענים" עד כדי כך שהכלואים לא היו מסוגלים לשבת.¹¹³ אחרי הירי ההמוני של אוגוסט 1942 המשיכה משטרת הביטחון להפש "צוענים" בסביבות צ'רניגוב. בחודשים שלאחר מכן היו כמה מקרי ירי בודדים.¹¹⁴

ההוצאות להורג ההמוניות בצ'רניגוב היו הטבח הגדול ביותר של "צוענים" שהצלחתי לזהות עד עתה. רצח עם שיטתי זה בוצע תשעה חודשים אחרי השמדתם של יהודי צ'רניגוב.¹¹⁵ אפשר אפוא לטעון שהגרמנים עסקו ברצח ה"צוענים" כשלב השני בתכנית רצח העם שלהם, שהחלה ב"פתרון השאלה היהודית".

האם אמצעים קיצוניים אלה היו תגובה על בעיות ביטחון מיוחדות של המנהל הצבאי ליד החזית? מבט בגבולות של האזורים המבצעים של ארמיית דרום מגלה שהתשובה על שאלה זו היא שלילית. בקירובוגרד (Kirovograd), שהייתה כפופה למנהל האזרחי של הרייכסקומיסריאט אוקראינה (Reichskommissariat Ukraine), הוצא אל הפועל טבח בהיקף דומה מאוד. מהלכו - ריכוז בבתי כלא, הסעה במשאיות למקום הירי מחוץ לעיר - היה דומה למהלך בצ'רניגוב. הוועדה הממלכתית המיוחדת הגיעה לכלל מסקנה ש"בעיר קירובוגרד לבדה נורו ועונו למוות כששת אלפים נפש מן האוכלוסייה היהודית ויותר מאלף נפשות מבין הצוענים".¹¹⁶ כמו בדוגמאות שנזכרו לעיל, גם כאן נמשכה הרדיפה לאחר מכן באזורים הכפריים של המחוז.¹¹⁷

מרבית ההיסטוריונים מסכימים לדעה שהרדיפה וההשמדה של "צוענים" בחצי האי קרים היו שיטתיות וטוטליות.¹¹⁸ המחקר והתייעוד של השליטה הנאצית באזור סובייטי זה נרחבים ומקיפים מאוד, הודות לראיות שנאספו במשפט האיינזצגרופן בנירנברג בשנים 1947-1948. במשפטים הללו נימק אוטו אולנדורף (Ohlendorf), מי שעמד בראש איינזצגרופה D, את אחריותו למותם של יותר מ-90,000 איש, רובם אזרחים יהודים, ב"חששות ביטחוניים" לצד מחויבותו למלא פקודות.¹¹⁹ במילותיו שלו, ל"צוענים" היה

pp. 138-139.

113 ריאיון עם גררד קוזנצוב, צ'רניגוב, דצמבר 2006.

114 ראו: GACHO, f.R-3013, op.1, d.2. GARF, f.7021 (ChGK), op.78 (Chernigovskaia oblast'), dd.1, 5, 8, 14, 15.

115 מרבית הקהילה היהודית הושמדה כבר בנובמבר 1941. ראו: GARF, f.7021 (ChGK), op.78. (Chernigovskaia oblast'), d.31, ll.63-64.

116 Spravka o zverstvakh nemetskikh okkupantov v g. Kirovograde. 1 March, 1946. Derzhavnii Arkhiv Kirovograds'koi oblasti (DAKO), f.R-6656, op.2, spr.1, ll.1-7; 5.

117 Akt po Chiriginskomu raionu. Ibid, ll.62-63; 62ob.-63.

118 ראו, בין היתר: Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*; Wippenmann, "Nur eine Fußnote?"; and "Auserwählte Opfer?"; Lewy, *Rückkehr unerwünscht*; Bauer, *Die dunkle Seite der Geschichte* and Krausnick, *Hitler's Einsatzgruppen*.

119 ראו: "Trials of War Criminals [TWC] before the Nuremberg Military Tribunals under Control

צריך להתייחס "כמו ליהודים", מפני ש"מהיותם עם של נוודים" הייתה להם "נכונות פנימית" מסורתית לעסוק בריגול.¹²⁰ בה בעת ניסה אולנדורף להמעיט מהיקפה האמיתי של ההשמדה, וקבע כי הירי ההמוני ב"צוענים" בסימפרופול (Simferopol) הוא המקרה היחיד שמוכר לו.¹²¹

הצהרותיו של אולנדורף היו שקריות. אין כל ספק שהפקודות להשמיד את האוכלוסיות היהודית וה"צוענית" בשלמותן טרם ניתנו ביוני 1941, בשונה ממה שהוא טען בנירנברג.¹²² למעשה, איינזצגרופה D הייתה חוד החנית של רצח העם השיטתי של בני רוס. כבר בסתיו 1941 נרצחו בנפת ניקולאייב (Nikolayev) בין 100 ל-150 בני רוס בקדמת צריפי העץ שלהם.¹²³ בדרך אופיינית, כבר מלכתחילה לא נעשתה שום הבחנה בין בני רוס דרי קבע לבין מי שאינם דרי קבע. כאשר איינזצגרופה D הגיעה לחצי האי קרים, אזור שמרבית בני רוס התגוררו בו בערים זה מאות בשנים ונטמעו כמעט לחלוטין בין שכניהם הטטארים, התקשו מאוד מבצעי הפשעים הגרמנים לזהות את ה"צוענים".¹²⁴ בעיר סימפרופול, שבה היה "רובע צועני" מיוחד, החל רצח בני רוס בימים הראשונים לכיבוש ונמשך כמעט בד בבד עם רצח היהודים. מספרם של בני

.Council Law No 10, Volume IV ('The *Einsatzgruppen* Case'), Washington D.C. (O. J.), 244 דימוי ה"צועני" ששרטט אולנדורף בפני בית המשפט היה מזיגה מזוהה של קלישאות אנטי-צועניות מסורתיות ו"הקבלות היסטוריות" מגוחכות למלחמת שלושים השנה, "כפי שתיארו אותה ריקרדה הוך ושיילר". ראו שם, עמ' 287.

Zimmermann, ;STA Nürnberg, ND, Fall IX, Nr. IX, Nr. A 6-8, Bl.669-673; TWC, 287 120
Rassenutopie und Genozid, עמ' 261.

TWC, p. 287 121

Ralf Ogorreck and Volker Rieß, "Fall 9: Der Einsatzgruppenprozess (gegen Otto: בין היתר: 122
Ohlendorf und andere)", in: Gerd R. Ueberschär (ed.), *Der Nationalsozialismus vor Gericht: Die alliierten Prozesse gegen Kriegsverbrecher und Soldaten 1943-1952* (Frankfurt am Main, Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*; 1999), pp. 164-175; 167-168 עמ' 74-113.

22 Js 201/61 der StAnw München I, Bd. 5, Aussage Georg Mandt vom 4 December, 1962, ראו: 123
Bl.1100, מובא אצל: Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 252. קבוצה נוספת של "צוענים" נורתה בערבת נוגאי ליד ניקולאייב. הסיבה לרצח הייתה, לכאורה, הימצאות מקלע רוסי באחד מכלי הרכב שלהם. ראו המובאה מהצהרתו של היינריך ויגמן בתיק "Tatortverzeichnis" של משפטי איינזצגרופה D במינכן, שם.

124 לא פלא אפוא ש"מרגלים נורדים צוענים" לא הופיעו מעולם בכל הדיווחים הרבים של איינזצגרופה D על תנועת הפרטיזנים. ראו: BAB, R 58/217-221. בדצמבר 1941 היה אפילו המנהל האזרחי הגרמני מודע לכך ש%75 מן ה"צוענים" בחצי האי קרים מתגוררים בערים ועובדים כסוחרים, נפחים, צורפים ומוזיקאים, אבל ברור שעובדה זו לא השפיעה כלל על החלטתם של משטרת הביטחון והמפקדים הצבאיים. למרבה האכזבה, אפילו תרומות חדשות למדי למחקר ההיסטוריוגרפי נוטות לאמץ את התזות הנושנות הללו, חרף החומר הרחב העומד כעת לרשות החוקרים. דוגמה מייצגת לכך מתגלמת בגורברט קונץ, הסבור כי המניע רדיפת ה"צוענים" ברייך השלישי בכלל ובחצי האי קרים בפרט היה "בוז פשוט לאורח חייהם" ול"נסיבות התברתיות שלהם", בהתאמה, אף שהוא עצמו מציג כמה נתונים סטטיסטיים ופרטי מידע הסותרים מכול וכול את התזה שלו - שברור כי היא שאולה מגינתר לוי - בדבר "רצח חברתי" לכאורה. ראו: Kunz, *Die Krim*, עמ' 191-194.

רום שנרצחו הגיע כמעט ל-800 נפש.¹²⁵ בה בעת הקימה יחידת זונדרקומנדו 11b מחנה ליהודים ול"צוענים" באלושטה (Alushta), וכעבור שבועות ספורים נרצחו כל הכלואים בו.¹²⁶ באביב 1942 נמנו "צוענים" דרך קבע עם הקרבנות בדיווחי הירי של איינזצגרופה D.¹²⁷ בדוח תקרית מס' 190 מ-8 באפריל 1942 נקבע בסופו של דבר כי בחצי האי קרים - למעט קומץ יוצאים מן הכלל בצפון - "אין עוד יהודים, קרימצ'אקים וצוענים".¹²⁸ התיק הרלוונטי של הוועדה הממלכתית המיוחדת מספק לנו כמות משמעותית של מידע נוסף, המאשר את טבעו השיטתי של רצח בני רום בחצי האי קרים. לבד מסימפרופול בוצע ירי המוני דומה בשתי ערים נוספות בחצי האי קרים. בשלהי דצמבר 1941 נעצרו ונכלאו "כל המשפחות הצועניות" בעיר קרין (Kerch). למחרת הסיעו אותן תריסר משאיות למקום מחוץ לעיר ושם הן נורו בבורות.¹²⁹ מידע מפורט מתעד את השמדתם של בני רום באופטוריה (Evpatoriia), זמן קצר אחרי רצח היהודים והקרימצ'אקים תושבי העיר.¹³⁰ בן רום, יקוב קורטוליארוב (Kurtuliarov), ששרד את הטבח עם כדור בכתפו, תיאר באוזני הוועדה הממלכתית את השתלשלות המאורעות כדלקמן:

בתחילת 1942... קראו הרשויות הגרמניות לכל הצוענים להירשם כדי לקבל הקצבת לחם מיוחדת. הצוענים הבינו שזהו רק טכסיס כדי לרכו את הצוענים להשמדה ולכן לא הופיע איש להירשם, [ובמקום זאת] הם החלו להסתתר... הגרמנים ארגנו פשיטות וצדו את הצוענים. באופטוריה נעצרו יותר מאלף בני אדם... הרובע הצועני שלנו כותר ונאטם על ידי יחידות צבא... אחרי זה הם נלקחו לקרסנאיה גורקה (Krasnaia gorka) ונורו בשוחות נגד טנקים, במקלעים ובתת-מקלעים.¹³¹

- 125 לתיאור מפורט של הטבח ראו: Zimmermann, *Rassenutopie und Genozid*, עמ' 264-265.
- 126 *Ereignismeldung* (2 בינואר 1942) מוזכר שכעת אלושטה "חופשית מיהודים" (Judenfrei) (ראו: BAB, R 58/219, Bl.378). העובדה שאלושטה הייתה גם "חופשית מצוענים" לא נזכרה בדיווח, אבל חברים לשעבר בזונדרקומנדו 11b הצהירו על כך במשפטם במינכן. ראו: 22 Js 205/61 der StAnw München I, Bd.6, Aussage Willi Hasbach vom 13 October, 1962, Bl.1368f.; ibid, Bd.12, Aussage Hans Stamm vom 10 May, 1966, Bl.2455-2458; ibid, Bd.14, Aussage Johann Welsch vom 8 November, 1966, Bl.2818.
- 127 *Angrick, Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 346. *Ereignismeldung* (EM) 178 vom 9 March, 1942. BAB, R 58/221, Bl.64; EM 184 vom 23 March, 1942. BAB, R 58/221, Bl.130; EM 190 vom 8 April, 1942. BAB, R 58/221, Bl.268.
- 128 EM 190 vom 8. April 1942. BAB, R 58/221, Bl.267.
- 129 ראו: GARF, f.7021, op.9 (Krymskaia ASSR), d.38, ll.212-213. ניצול בן רום, שעבד לפני הכיבוש כנפח בכפר קמישי-בורון, אישר שזה היה מהלך הפעולה.
- 130 ראו: *Angrick, Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 347.
- 131 *Protokol doprosa svidetelei. Kurtuliarov, Iakub, tsygan po natsional'nosti*. 22.5.1944. GARF, f.7021, op.9, d.57, ll.34-34ob.

מלבד מקרי הירי ההמוני בסימפרופול, בקרין' ובאופטוריה, נרצחו באותה תקופה עשרה תושבי פיאודוסיה (Feodosii) ומשפחה בת שבע נפשות בביוק־אונלרסקי (Biiuk-Onlarskii), "על שהשתייכו ללאום הצועני".¹³² אחרי "הפסקת חורף" שבמהלכה גייסה איינזצגרופה D מתנדבים טטארים, נמשכה ההשמדה גם באביב 1942, באזורים הכפריים של חצי האי. במאוס 1942 נרצח חלק גדול מאוכלוסיית בני רום בנפת דז'מקוי (Dzhankoi), בסך הכול 200 עד 300 נפש, בחנק ב"משאיות גז" – שישה שבועות לאחר שהיהודים באזור נורו.¹³³ באותו חודש נרצחו גם בני רום בסטריי קרים (Saryi Krym) ובסביבותיה,¹³⁴ ולבסוף בנפת קולייסקי (Kolaiskii) בוצעו כמה מקרי ירי נפרדים, שגבו בסך הכול 80 קרבנות.¹³⁵ מן המקורות הגרמניים ומן החקירות הסובייטיות מצטייר הרושם שהרדיפה הנאצית של בני רום בחצי האי קרים הביאה להשמדתם המוחלטת. עם זאת, ממקורות סובייטיים לאחר המלחמה עולה כי בשטחי הכיבוש הגרמני שרדו לפחות 1,109 "צוענים", שכן מספר זה של בני רום נכלל בהגליות הסובייטיות של כל האוכלוסייה הטטארית של חצי האי קרים, במאי 1944, ועקב כך הם חיו בקרב ה"מתיישבים המיוחדים" של מערכת הגולאג.¹³⁶ סביר להניח שכל ה"צוענים" הנותרים בחצי האי נפלו קרבן להגליה הסובייטית, מאחר שבסקירה סטטיסטית שנכתבה למען הנקוו"ד בפברואר 1945 נטען, שבחצי האי קרים לא חיים "כל צוענים".¹³⁷ מכאן אפשר להסיק ש-30% בקירוב מבני רום בחצי האי קרים שרדו את הכיבוש הגרמני.¹³⁸ האם הוטעה מפקד אינזצגרופה D

132 לפיאודוסיה ראו: Gosudarstvennyi Arkhiv Avtonomnoi Respubliki Krym (GAARK), f.R-1458, Tiaglyi, *Chingene*; op.1, d.4, l.122 GARF, f.7021, op.9. לביוק־אונלרסקי ראו: 162-161. עמ' 162-161. Tiaglyi, *Chingene*; op.1, d.4, l.122 (Krymskaia ASSR), d.34, l.96.

133 ראו: GARF, f.7021, op.9 (Krymskaia ASSR), d.193, ll.12, 17ob, 19ob.

134 ראו: 167, 162. עמ' 167, 162. Tiaglyi, *Chingene*; GAARK, f.R-1289, op.1, d.6, ll.88, 142.

135 בכפר טרפלי־אבש נהרגו בסך הכול 32 "צוענים"; 6 בארלין־ברין; 8 בנס־ברין; 2 בשירין; 2 במיכאילובקה; 25 בקולחוז "בולשביק"; 2 בכפר אוולך ו־3 בקולחוז "השמיני במאוס" (8. marta). ראו: 167. Tiaglyi, *Chingene*; GAARK, f.R-1289, op.1, d.12, ll.36-44ob.

136 Nachal'nik 2 Otdeleniia OSP MVD SSSR kapitan V.P. Trofimov, Spravka o kolichestve lits drugikh natsional'nostei, nakhodiashchikhsia na spetsposelenii, vyseleennykh s nemtsami, s vyseleentsami Kavkaza, Kryma, no ne vkhodiashchikh v sostav semei etikh kontingentov. 31 dekabria 1949, in: GARF, f.9479, op.1, d.436, l.26. Printed in: N.F. Bugai (ed.), *Deportatsiia narodov Kryma* (Moscow, 2002), p. 114.

137 9 בפברואר 1945. Sovershenno sekretno. Operupolnomochennyi I otd. 5 otdela GUBB NKVD. SSSR, Leitenant gosbezopasnosti Savinov, Spravka po tsyganskim kochevym taboram za 1944 god, GARF, f.9478 (Glavnoe upravlenie po bor'be s banditizmom MVD SSSR), op.1, d.459 (1945), l.18. למעשה, מטרתה של הסקירה הסטטיסטית הייתה לגלות את מספר ה"צוענים הנוודים", אבל בדוח על חצי האי קרים נאמר לאחר מכן שבחצי האי "אין בכלל צוענים".

138 לרוע המזל, מספרם של בני רום בחצי האי קרים הוא עניין לאומדן מקורב בלבד. במפקדי אוכלוסין סובייטיים נמצאו תנודות קיצוניות במספר הכולל, מאחר שבני רום רבים נשאו דרכונים טטאריים. על פי המפקד של 1939, חיו בקרים כ־2,064 "צוענים", 998 בערים ו־1,066 בכפר. אבל בתחילת הכיבוש, בנובמבר 1941, נרשמו בסימפרופול לבדה כ־1,700 בני רום. לאור הנתונים הללו, דומה שאומדן כולל

שדיווח למשרד הראשי לביטחון הרייך כי השמדתם של "היהודים, הקרימצ'אקים והצוענים בקרים" הושלמה? אפשר ששיעורי ההישרדות מעידים על הקושי של הכובשים הגרמנים לזכות את בני רום. גישתה של האוכלוסייה הטטארית המקומית ל"צוענים" בקרים מילאה תפקיד מרכזי בהקשר זה, כפי שהראה ההיסטוריון האוקראיני מיכאיל טייגלי (Tiaglyi). על סמך דיווחים טטאריים שניתנו לא מכבר וראיות מחקריות "בוגדים" לאחר המלחמה שהשתמרו בארכיוני המשטרה החשאית האוקראינית, מעלה טייגלי את האפשרות שהאוכלוסייה הטטארית הפגינה אחווה בלתי רגילה כלפי בני רום הנרדפים המוסלמים. הוועדה המוסלמית וארגונים טטאריים אחרים ניסו להגן על אחיהם לדת במאמרים בעיתונים, בעתירות לרשויות הגרמניות, במחאה גלויה ובאמצעים אחרים.¹³⁹ כבר בדצמבר 1942 עשו אנשי הדת בסימפרופול ניסיון (סרק) להציל "צוענים" שהצטוו להתכנס לשם "יישוב מחדש", כפי שציין ביומנו עד הראיה לשקביץ' (Lashkevich): "מסיבה זו או אחרת, הם [הצוענים] הניפו דגל ירוק, סמלה של דת האסלאם (magometanstva), ובראש התהלכה צעד איש דת מוסלמי. הצוענים ניסו לשכנע את הגרמנים שאינם צוענים. חלקם קראו לעצמם טטארים, אחרים טורקים. אבל הגרמנים לא שעו למחאותיהם".¹⁴⁰

על פי ספרי הזיכרונות שכתבו טטארים מחצי האי קרים, בתחילת 1942 נחלו מחאותיהם הצלחה גוברת שהביאה להפסקת הרדיפות של "צוענים" באזורים עירוניים.¹⁴¹ ברם, אין להפריז בהשפעתן הממשית של מחאות כאלה נגד השמדתם של בני רום, מפני שאיינוצגרופה D לא התחשבה בדרך כלל באינטרסים טטאריים כשביצעה פעילויות של משטרת הביטחון.¹⁴² מעשי הרצח נמשכו אפילו בסימפרופול, שבה היה ועד מוסלמי נחשב, וב-11 בינואר 1942 נעצרו כ-1,250 בני אדם, בגין היותם "יסודות לא מהימנים", והובאו למחנה מעצר 241. במחנה זה נערכה סלקציה, שבמסגרתה נשלחו "יהודים, קומוניסטים וצוענים" להוצאה להורג, והאזרחים האחרים נשלחו לעבודות כפייה.¹⁴³ גם

139 של 3,500 עד 4,000 נפש לכלל אוכלוסיית בני רום בחצי האי קרים הוא ריאליסטי. *Tiaglyi, Chingene*, עמ' 163-165. ראיה נוספת לסולידריות הבלתי מוגבלת של הטטארים עם בני רום בחצי האי קרים היא העובדה שאין בארכיונים שום עדות להלשנות עליהם, ואילו היקף ההלשנות על יהודים הוא נרחב (ראו שם, עמ' 172).

140 ראו: "Iz dnevnika Kh.G. Lashkevicha", in: Mikhail Tiaglyi (ed.), *Peredaite detiam nashim o* (Simferopol, 2002), p. 63. *Tiaglyi, Chingene*, עמ' 162.

141 *Tiaglyi, P; Adil'shaogly, "Kuda podevalis' krymskie tsygane", Kr'yim*, 48 (1994), p. 2. *Chingene*, עמ' 163.

142 כך למשל, טטארים שהורשעו כסוכנים סובייטים חוסלו בלי שום התחשבות במוצאם האתני או באמונתם הדתית, אף שהוועד המוסלמי עשה כל שהיה לאל ידו להצילם. ראו: Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 473. על רקע זה, תיאור ההצלה בבחצי'סראי נראה לא מציאותי: לדברי ממיש ראשיד, ה"צוענים" כבר נאספו לגירוש כשראש העיר המוסלמי פדורוב שכנע את הגרמנים ש"הוא אינו יכול לעמוד בראש עיר שבה יורים במוסלמים. אחר כך הסתיים הדיכוי". ראו: Memish Reshid, "Zabytoe plemja", *Golos Kryma*, September 4, 1998, p. 5. *Tiaglyi, Chingene*, עמ' 165. העובדה שקהילת בני רום בבחצי'סראי אכן שרדה את הכיבוש (לפחות בתקיים הגרמניים ובתיקים הסובייטיים אין דיווחים על ירי המוני בעיר) הפכה אפוא בזיכרון הקולקטיבי לאגדת הצלה הירוואית מוגזמת.

143 ראו: BA-MA, Film WF-03/14321, O.K. I/853, B. Tgb.Nr. 1259/42, an Kommandant rückw.

יחידות צבא עסקו ברדיפת "צוענים". באביב 1942 מסרה יחידה 647 של משטרת השדה החשאית יותר מ-51 "צוענים" לידי משטרת הביטחון בסימפרופול.¹⁴⁴ הדרך הטובה ביותר להציל את ה"צוענים" הייתה באמצעות יוזמות מקומיות של המנהל ומשטרת העוזר בערים, שבידיהם היה הכוח להסתיר את זהויות ה"צוענים" שנבחרו להשמדה, ולרשום אותם כטטארים. באזורים הכפריים מילאו זקני כפרים תפקיד דומה.¹⁴⁵ במרבית המקרים די היה באמונתם הדתית של בני רוס המוסלמים לעורר את תחושת הסולידריות הטטארית, ואף על פי כן היו מקרים שבהם תבעו זקני הכפר וארגונים מקומיים סוגים שונים של פיצוי. בכמה מקרים אולצו "צוענים" שזכו להגנה להצטרף ליחידות מתנדבים טטאריות, או אפילו לשרת במשטרת הביטחון הגרמנית. חקירות שניהל הנקוו"ד נגד "בוגדים" בחצי האי קרים מאשרות שהגרמנים לא היו מודעים לזהות האתנית האמיתית של "משתפי פעולה צוענים" אלה; אבדן המסווה הטטארי שלהם היה מביא למותם הוודאי.¹⁴⁶

ביסודו של דבר מה שהבדיל בין ההתנסות של בני רוס בחצי האי קרים להתנסותם בכל המחוזות האחרים שהיו תחת מנהל צבאי הייתה תחושת סולידריות עמוקה של הטטארים המוסלמים כלפיהם. ואף על פי כן, גם גילוי יוצא מגדר הרגיל ויחידאי זה של תמיכה מצד האוכלוסייה המקומית לא היה יכול למנוע את השמדתם של 70% בקירוב מכל בני רוס בחצי האי.

גם לפעילותה של איינזצגרופה D נודעת חשיבות מיוחדת, מפני שהיחידה נעה בעקבות הוורמכט המתקדם אל תוך צפון הקווקז. המבצע החל רק ב־1942, בתקופה שבה כבר הגיעה השמדתם של בני רוס באזורים אחרים לרמת שיטתיות דומה למדי לזו של השמדת היהודים. ברם, עד עתה היה המידע הזמין על גורלם של בני רוס באזור זה מועט ביותר. במחוז הראשון שנכבש, מחוז רוסטוב־על־הדון (Rostov-on-Don), התגוררה

Armeegbiet 553 vom January 31, 1942, Betr. Tätigkeitsbericht für die Zeit vom January, 16
;1942, Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 496-497.

Nbg. Dok. NOKW-853; NOKW-854, NOKW-852 und NOKW-845, Gruppe Geheime 144
.Feldpolizei 647, Feldpostnummer 31244, Tätigkeitsberichte für die Monate März 2 Juni, 1942

ראו: Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 504.

145 התשובות על השאלה מה היה המצב בחלקים הכפריים של קרים אחרי שיחידות ההרג הניידות של איינזצגרופה D עזבו את חצי האי, בתחילת הקיץ של 1942, סותרות זו את זו. מצד אחד, ברור שהמנהל הצבאי ידע על קיומם של ה"צוענים" הנותרים – ביולי 1942 נמנו 405 מהם בנתונים סטטיסטיים על בני הלאומים השונים בקרים. ראו: Kdt. rückw. A.Geb. 553 an A.O.K. 11, O.Qu./Qu.2 — betr. 15th July, 1942. BA-MA, RH Zahlenmäßige Gliederung der Volkstumsgruppen auf der Krim. 23/94, Bl.217. בנתונים סטטיסטיים מאוחרים יותר פחת מספר ה"צוענים" ל-345 (ראו: Kunz, *Die Krim*, עמ' 194). מצד אחר, ה־Feldgendarmarie של OK I/742 המשיכה בחיפושים אינטנסיביים אחרי בני רוס מסתתרים בנפת פריידורף, ליד אוופטוריה. בדיווחים של יחידה זו הייתה קטגוריה מיוחדת: "גילוי (Feststellung) של יהודים וצוענים". ראו: BA-MA, RH 23/100: Feldgendarmarie der OK I/742 (Freidorf), TB 26.4.-10.5. 1942

146 ראו הדוגמאות אצל: Tiaglyi, *Chingene*, עמ' 173.

אוכלוסיית בני רום גדולה יחסית, ואיינוצגרופה D פתחה שם ברדיפה שיטתית אחר בני רום יושבי קבע. דוגמה אחת לכך היא זו של "הקולחוז הלאומי הצועני אורדז'ניקידזה" (Ordzhonikidze) ליד פוליאקובה, שכל תושביו - "שלוש משאיות מלאות" - הושמדו. ל"אקציה" הייתה אחראית Teilkommando Trimborn - יחידת משנה של זונדרקומנדו 10a. כמו בעבר, גם כאן רימו מבצעי הפשעים את קרבנותיהם ו"הרשו" להם לקחת עשרים קילוגרמים של "מטען יד" לצורך "יישובם מחדש".¹⁴⁷ במעשי טבח אחרים נורו "קומוניסטים", יהודים ומספר לא ידוע של בני רום בעמק פטרושינו (Petrushino) - אתר ההריגה העיקרי בנפת טגנרוג (Taganrog).¹⁴⁸ התיקים של הוועדה הממלכתית המיוחדת במחוז רוסטוב לא נותחו בשלמותם, אבל ברור שהיו מקרים נוספים של ירי המוני. ב־3 בינואר 1943 רצחו "התליינים הגרמנים" בקולחוז נוסף באותו אזור 38 "צוענים": 29 גברים, 3 נשים, 5 בני עשרה ותינוק בן שישה חודשים. הוועדה קבעה ש"המפלצות הגרמניות" ירו בקרבנותיהן "בלי שום התחשבות בגיל או במין", למרות "בכיים הקולני של הצוענים".¹⁴⁹

זונדרקומנדו 10a הייתה אחראית גם למעשי זוועה מהרידים שבוצעו בקרסנודר (Krasnodar) - מחוז שאוכלוסיית בני רום בו הייתה צפופה עוד יותר מאשר ברוסטוב. שני בתי דין סובייטיים, ב־1943 וב־1963, עסקו בפשעים נגד האנושות שביצעו הגרמנים בקרסנודר.¹⁵⁰ על פי כתביו של העיתונאי לב גינזבורג, הרצח של בני רום נידון, או לפחות נזכר, במשפט השני, שנערך ב־1963. בהתייחסו לכיבוש הגרמני בדרום רוסיה, כתב גינזבורג כדלקמן: "הזונדרקומנדו באו... אל תוך הערים ופתחו בכמה מתקפות פתע [molnienosnykh] - רישום וירי של כל היהודים, הצוענים ובני משפחותיהם של פעילים סובייטים ופעילי מפלגה".¹⁵¹

לרוע המזל, הוועדה בקרסנודר לא בחנה את "השאלה הצוענית", לפחות אין סימן לכך בחומר שבדקתי.¹⁵² המסמך היחיד שנמצא הוא מכתב ששוגר באוגוסט 1949, ובו דיווח מזכיר מחוז קרסנודר לראש אגף התעמולה וההסתה של הוועדה המרכזית על "המספר ואורח החיים של הצוענים במחוז קרסנודר" כדלקמן: "לפני המלחמה הפטריוטית הגדולה - על פי מידע מאוד לא מדויק - חיו במחוז קרסנודר יותר מ־3,000 צוענים. היו 18 עד 20 קולחוזים צועניים קטנים... הרבה צוענים שלא היו חברי קולחוזים עבדו בקואופרטיבים של בעלי מלאכה, ורק 500 או 600 חיו חיי נדודים. במהלך המלחמה

147 ראו: Angrick, *Besatzungspolitik und Massenmord*, עמ' 518.

148 Lev Ginzburg, *Bezдна: Povestvovanie, osnovannoe na dokumentakh* (Moscow, 1966), p. 20

149 AKT No 83 (Kopii), 27.3.1943. GARF, f.7021 (ChGK), op.40 (Rostovskaia oblast'), d.4, l.36

150 במשפט ב־1943, המשפט הראשון בעולם שעסק בפשעי מלחמה נאציים, לא נידון גורלה של אוכלוסיית בני רום. השופטים התרכזו באופן כללי במעשי זוועה נגד אזרחים סובייטים, שהשימוש ב"משאיות גז" הפך לסמלם המבועית ביותר.

151 Ginzburg, *Bezдна*, עמ' 16.

152 ראו: Krasnodarskii kraevoi Gosudarstvennyi arkhiv (KKGA), f.R-897 (ChGK), op.1, dd.1-12,

פוגו מרבית הצוענים לאזורים הנידחים ביותר של המדינה. ה'צוענים' שנותרו במקומם הושמדו באכזריות על ידי [כוחות] הכיבוש הגרמניים".¹⁵³

דומה שמבצעי הפשעים לא התקשו לזהות "צוענים" באזורים הכפריים, על הקולחוזים והכפרים הלאומיים שלהם, אבל בעיר קרסנודר היה המצב שונה. בפגישה בין שחקני התיאטרון הצועני הממלכתי ממוסקבה, "רומן", לבין הסופר הסובייטי לב גינצבורג, שנערכה ב-1967, נזכר בן רום ניקולאי לוצנקו (Lutsenko), שהשתתף בשחרור קרסנודר בידי הצבא האדום, בתגלית המיוחדת שהמתינה לו ולעמיתיו כמה שהיה לפנים בניין משטרת הביטחון בעיר: "לגסטאפו הייתה רשימה של 58 משפחות צוענים שנידונו למוות, כרגיל".¹⁵⁴ ברם, הגרמנים נטשו את העיר בבהלה, ולפיכך "הצוענים שהיו צריכים למות נותרו בחיים".¹⁵⁵ בפרסומים מן המשפטים הסובייטיים ועליהם, אין התייחסות לקיומה של "רשימת צוענים" כזו,¹⁵⁶ אבל הצהרתו של לוצנקו קיבלה אישור בריאיון שקיימת בנובמבר 2006 עם הניצולה זויה אנדרייצ'נקו (Andreichenko). אנדרייצ'נקו שרדה את הכיבוש עם משפחתה, בסיועה של אישה רוסיה שהסתירה אותם במרתף ביתה.¹⁵⁷ זמן קצר אחרי השחרור זומנה משפחתה של אנדרייצ'נקו ל"נקוו"ד ברחוב גוגול", ושם אמר להם אחד הקומיסרים שהם נכללו "ברשימה של הגסטאפו ובה שמות צוענים מחוסלים". כדי להוכיח להם את דבריו הוא קרא את שמותיהם וכתובותיהם מן הרשימה.¹⁵⁸

הרישום של משפחות "צוענים" מצביע על כך שהנאצים הכינו את השמדת בני רום בעיר קרסנודר, אבל בשל תקופת הכיבוש הקצרה יחסית לא היה להם די זמן לזהות את כולם. המספר של בני רום שאכן זוהו ונרצחו על ידי משטרת הביטחון עדיין אינו ידוע. ההתקדמות הגרמנית אל צפון הקווקז הגיעה גם אל מחוז וורושילובסק (Voroshilovsk) (סטרופול של היום), שהיה (אחרי סמולנסק) המרכז השני בגודלו של "תנועת הקולחוז הצוענית" ברוסיה הסובייטית. בשנות השלושים נוסד באזור מינרלנייה וודי (Mineral'nye Vody) סובייט הכפרים ה"צועני" הראשון והיחיד, "טרוד רומן" (Trud Romen), שכלל

Dokladnaia zapiska sekretaria Kraikoma VKP(b) S.E. Sanina Zamestiteliu zaveduiushchego Otdelom propagandy i agitatsii TsK VKP (b) K.F. Kalashnikovu o nalichii tsygan i obraze ikh zhizni v Krasnodarskom krae. August, 1949. Tsentri Dokumentatsii Noveishei istorii Krasnodarskogo kraia (TsDNIKK), f.1774-A, op.3, d.1654, ll.68-69. Printed in Upravlenie po delam Arkhivov Krasnodarskogo kraia and Tsentri Dokumentatsii Noveishei istorii Krasnodarskogo kraia and Gosudarstvennyi Arkhiv Krasnodarskogo Kraia, Krasnodarskomu kraiu — 65 let: Stranitsy istorii v dokumentakh fonda Kubani: Istoriko-dokumental'nyi al'bo, (Krasnodar, 2002), pp. 90-91

Stenogramma besedy pisatel'ia L.V. Ginzburga s truppen teatru "Romen" i vystupleniiu artistov, 154 11 May, 1967. Rossiiskii Gosudarstvennyi Arkhiv literatury i iskusstva (RGALI), f.2928 (Romen), op.1, d.74, l.25

155 שם, שורה 24.

156 רשומות המשפטים נשמרו בארכיון השירות החשאי FSB. בעת שהותי בקרסנודר לא הורשיתי להשתמש בתומרים הללו.

157 ריאיון עם זויה אנדרייצ'נקו, שם נעורים סימונובה, רוסטוב-על-הדון, נובמבר 2006.

158 שם. שם המשפחה היה סימונוב, וכך גם שם נעוריה של זויה אנדרייצ'נקו.

כמה קולחוזים לאומיים של בני רום, ובראשו עמד האינטלקטואל, בן רום, בזלודסקי (Bezrudskii).¹⁵⁹ לרוע המזל, תיקי הוועדה הממלכתית המיוחדת מתעלמים מהקולחוזים של בני רום באזור זה, וכל הניסיונות לגלות מידע נוסף בחיפושים אחר ניצולים או עדי ראייה אחרים לא העלו דבר.¹⁶⁰ אבל בארכיון הפרטי של בן רום ולדימיר איבשצ'נקו נמצא מכתב אישי מבזלודסקי, שבו מעיד מי שהיה ראש סובייט הכפרים על ההרס המוחלט של "הקולחוזים הצועניים" על ידי הכובשים הגרמנים.¹⁶¹

בתיקים אחרים של הוועדה הממלכתית המיוחדת נכלל אזכור אחד בלבד של בני רום במחוז ורושילובסק, אבל אזכור זה הוא בלא ספק מסמך מפתח להבנת המדיניות הנאצית בצפון הקווקז. ב־1 בספטמבר 1942, ימים אחדים לאחר כיבוש של נפת ארכנגלסקי (Arkhangel'skoe), נאלצו תושבי הכפר ניני (Niny) להתכנס לישיבה, שבה הוסבר להם "הסדר החדש" וניתנו להם הוראות. העדים לישיבה זוכרים שהמפקדים הגרמנים הצהירו "בגלוי על הצורך להשמיד אנשים ממוצא יהודי וצועני".¹⁶² לצורך זה הוכרו על רישום מחדש של כל האוכלוסייה, "ראשית כול קומוניסטים חברי קומסומוול, יהודים וצוענים".¹⁶³ בו ביום נעצרו חמישה "צוענים" שהגיעו לניני כדי להתלונן בפני המפקד הגרמני על הפקעת סוסיהם, ונורו זמן קצר לאחר מכן. ביום המחרת נורו 61 התושבים היהודים בכפר.¹⁶⁴

לפיכך כבר מתחילת הכיבוש של נפת ארכנגלסקי התייחסו הרשויות הגרמניות באופן דומה לבני רום, ליהודים ולקומוניסטים. אף שדומה כי מסמכים אחרים על "צוענים" אינם זמינים, אפשר להניח שאותה מדיניות יושמה גם בנפות אחרות של מחוז ורושילובסק.

159 ראו: Soveshchanie o trudoustroistve kochuiushchikh i kul'turno-khoziaistvennom obsluzhivanii vseh trudiashchikhsia tsygan v SSSR. 4 January, 1936. GARF, f.3316 (TsIK SSSR), op.28, d.793, ll.77-118

160 רוב בני רום החיים באזור כיום הם פליטים לשעבר מצ'צ'ניה. במהלך שהותי הקצרה יחסית במינרלנייה וודי ניסיתי לשווא ליצור קשר עם תושבים ותיקים בני רום.

161 ריאיון עם ולדימיר איונוביץ' איווצ'נקו, רוסטוב-על-דון, נובמבר 2006. איננו יודעים כמה בני רום היו במינרלנייה וודי ב־1942. בנתונים הסטטיסטיים של הקולחוזים מלפני המלחמה, המספרים משתנים משנה לשנה. ב־1932 נרשמו בסך הכול 93 משפחות אך ב־1936 נותרו רק 46 משפחות. ראו: GARF, f.1235, op.123, d.27, l.106; GARF, f.3316, op.28, d.793, ll.210-210ob

162 GARF, f.1235, op.123, d.27, l.106; GARF, f.3316, op.28, d.793, ll.210-210ob. AKT, s. Arkhangel'skoe togo-zhe [Arkhangel'skii raion] r-na Stavropol'skogo kraia. 20 July, 1943. GARF, f.7021 (ChGK), op.17 (Stavropol'skii kraia), d.9, ll.51-51ob; 51ob

163 AKT, s. Niny Arkhangel'skogo r-na Stavropol'skogo kraia. 18.7.1943. GARF, f.7021 (ChGK), op.17 (Stavropol'skii kraia), d.9, ll.155-155ob.; 155

164 שם. בין חמשת ה"צוענים" הנרצחים היו אישה וילדה בת שנים עשרה, ולפיכך יכול להיות שהקבוצה הייתה משפחה. בדות הסופי של הוועדה תוקן מספר הקרבנות בני רום לשישה. ראו: GARF, f.7021 (ChGK). op.17 (Stavropol'skii kraia). d.9, l.155

חתימה: האם אפשר להשוות את גורלם של היהודים בברית המועצות לגורלם של ה"צוענים"?

מאביב 1942 ואילך בוצע בכל האזורים הצבאיים של שטחי הכיבוש הגרמני בברית המועצות רצח עם שיטתי של אוכלוסיית בני רום המקומית, שנועד בבירור להביא להשמדתה המוחלטת. כפי שוולפגנג וויפרמן הניח בצדק כבר ב־1992, מבצעי הפשעים לא ייחסו כל חשיבות לאורח החיים של בני רום או למעמדם החברתי. אבל האישוש של תיאוריה זו היה יכול להיעשות רק משנחשפו המקורות הסובייטיים הרלוונטיים. בני רום נרצחו מפני שנולדו כבני רום. הראיה הברורה ביותר לכך הייתה ההרס המוחלט של "הקולחוזים הצועניים הלאומיים" במחוז סמולנסק הכבוש, שבו הייתה הישרדות התושבים תלויה בקטגוריות גזע נאציות. בכפרים ממוצא אתני מעורב הופרדו מי שזוהו כ"צוענים" מיתר הכפריים בתהליך של סלקציה, ונרצחו.

חשיבותו של המחקר הנוכחי היא בניתוח מקורות שטרם נוצלו עד עתה ובשימוש שהוא עושה בהם. מחקרים קודמים שבהם נבדקה השאלה אם אפשר או אי־אפשר להשוות בין רדיפת היהודים בברית המועצות על ידי הנאצים לרדיפתם של בני רום, לוקים בכשל מתודולוגי: הם מבוססים באופן כמעט בלבדי על מקורות גרמניים, ומשקפים אפוא רק צד אחד של הסיפור – זה של מבצעי הפשעים. לכל אורך הדוחות הגרמניים דימוי ה"צועני" הוא עקיב ומבוסס על ההשקפה הסטראוטיפית, שבה נומקה מדיניות רצח העם הגרמנית.¹⁶⁵ שלא כבמדינות הבלטיות, שבהן הצדיקו רשויות השלטון הגרמני את הכליאה והרצח של בני רום בשימוש בסטראוטיפים מסורתיים, נפוצים ואנטי־"צועניים", כגון היותם "מזיקים לחברה" ו"סירובם לעבוד", מבצעי הפשעים בשטחים שהיו בשליטת משטרת הביטחון והוורמכט התייחסו ל"צוענים" במסמכיהם בעיקר כאל סיכון ביטחוני. לא פלא אפוא שהאוכלוסייה המקומית באזורים הללו, שלא הייתה מבני רום, לא האמינה להסבר רשמי זה, כל שכן שבמרבית המקרים לא נערכה כל חקירה ובין קרבנות הרצח היו גם נשים וילדים.

דרוש מחקר נוסף לפני שיהיה אפשר לבצע השוואה מקיפה בין גורלם של בני רום לגורלם של היהודים (וקבוצות קרבנות אחרות) תחת הכיבוש הנאצי. ואף על פי כן, גם בהתבסס על המחקר שנערך עד עתה אפשר להגיע לכמה מסקנות ראשוניות. ראשית, חשוב להדגיש כמה הבדלים בסיסיים בולטים. הרצח ההמוני של היהודים החל מיד עם הפלישה הנאצית לברית המועצות, ביוני 1941, ובשבועות הראשונים הוצאו להורג בעיקר יהודים סובייטיים וגברים בוגרים כשירים לשירות צבאי. בסתיו 1941 הפך רצח היהודים לרצח עם, כאשר משטרת הביטחון חיסלה את מרבית בני הקהילות היהודיות שהיו תחת שליטה גרמנית, ובהם נשים וילדים. גל שני של מקרי רצח המוני שיטתיים הוצא אל הפועל בין פברואר לאפריל 1942, ואחריו נותר בחיים רק חלק זעיר מהתושבים היהודים של שטחי ברית המועצות הכבושים.

במרבית השטחים הצבאיים החלה השמדה שיטתית ורחבת היקף של "צוענים" באביב 1942, כלומר בזמן שבו כבר הושמדה מרבית היהדות המקומית. אפשר לטעון שתזמון מעשי הרצח של הקבוצות השונות משקף את האידיאולוגיה הנאצית, לרבות ההיררכיה האידיאולוגית של אויבים, שבמסגרתה נתפס היהודי כאויב הראשי והמרכזי. היהודים נתפסו כ"אויבים עולמיים" וכ"אנטי-גזע" לעמים ה"אריים", ואחת מהמטרות העיקריות שהציב היטלר ל"מבצע ברברוסה" הייתה הרס של מה שהיה לאמונתו "הבולשביזם היהודי". ה"צוענים" נראו לנאצים באופן שונה מהאופן שבו ראו הנאצים את היהודים. מכאן עשוי להימצא גם ההסבר לשאלה מדוע לא הייתה שום התייחסות של מכונת התעמולה הגרמנית לאנטי-צועניות בשטחים הסובייטיים הכבושים, לעומת האנטישמיות המצויה בכול, כפי שציינו בצדק איליה אלטמן ומיכאיל טייגלי.

כן יכול להיות שסיבות מעשיות הן שגרמו לכך שרדיפתם של בני רום החלה מאוחר יותר. הגרמנים נאלצו לחכות לגיוסם של כוחות עזר מקרב המשטרה המקומית, מפני שכוחות הכיבוש עצמם נתקלו בקשיים רבים בזהוי "צוענים", בייחוד כאלה שהמראה החיצוני שלהם לא עלה בקנה אחד עם הסטראוטיפ. חלק מבני רום הסובייטים נאלצו להסתיר את זהותם אפילו לפני המלחמה, כדי להימלט מרדיפות ומדיכוי - רבים נרשמו כ"רוסים", "אוקראינים" או "בלארוסים", עובדה המצביעה על שיעור היטמעותם באוכלוסייה.

שיעורי היטמעות הגבוהים ביותר היו בחצי האי קרים, שבני רום חיו בו זה מאות בשנים בערים והיו שותפים לטטארים המוסלמים בשפה, בתרבות ובדת. על כן זעמו הטטארים בחצי האי קרים על רדיפת אחיהם לדת, והוועד המוסלמי ניסה כמיטב יכולתו להציל את בני רום "שלו" מהשמדה. עקב סולידריות יוצאת מן הרגיל זו, הצליח חלק מאוכלוסיית בני רום המוסלמית בחצי האי לשרוד את הכיבוש הגרמני במסווה של זהות טטארית.

במונחים כלליים דומה שהסולידריות עם בני רום הנרדפים הייתה נפוצה בהרבה מסולידריות עם היהודים. הראיה הטובה ביותר לכך נמצאת בתיקי הארכיונים המקומיים של ברית המועצות לשעבר, שבהם כמעט אין הלשנות על "צוענים" - לעומת הלשנות רבות על יהודים. מלשינים כמו אנה ארשובה (Ershova) באוטוגוש (Utogosh), שסייעה למשטרת הביטחון הגרמנית לאתר ולעצור בני רום מסתתרים, היו היוצא מן הכלל. אפשר שאחת הסיבות להבדל זה היא, שוב, העובדה שבני רום לא מילאו כל תפקיד פוליטי שהוא בחיים הסובייטיים, ולכן לא היו מקושרים עם אנטי-בולשביזם אידיאולוגי. יתרה מזו, שלא כאנטישמיות, ברוסיה - לעומת אירופה המערבית - הייתה האנטי- "צועניות" פחות בגדר מסורת. האמנות של בני רום הובנה, בייחוד באימפריה הצאריסטית, כחלק אינטגרלי מן התרבות הרוסית, והעמדה הפוליטית כלפי "צוענים" הייתה מיטיבה יחסית. אחת המוזרויות של הרדיפה הגרמנית אחר בני רום סובייטים הייתה הסתירה בין הפקודות הרשמיות הכתובות של המפקדים הצבאיים, לבין יישומן הממשי בשטח. הדוגמה של זירת הפעילות של ארמיית צפון ממחישה כי פקודות בכל הנוגע להבחנה בין "צוענים" דרי קבע לנוודים התקיימו רק על הנייר, בלא שתהיה להן כל השפעה על הנוהל הרדיקלי של הרציחות. היקפם של מקרי הירי ההמוני שביצעו

הנאצים ב"צוענים" סובייטים מ־1942 ואילך, מעיד על כך שבכל השטחים שהיו תחת כיבוש צבאי גרמני היחס לכלל אוכלוסיית בני רום היה, הלכה למעשה, כמו היחס אל היהודים, גם אם על פי הפקודות יועד להשמדה "רק" חלק מאוכלוסייה זו – הנוודים (לכאורה). לפיכך סביר להניח שהייתה איזו פקודה שבעל פה, או לפחות הסכמה בין משטרת הביטחון לוורמכט, להרוג את כל ה"צוענים".

לבסוף, היו גם קווי דמיון ביחס לבני שתי הקבוצות תחת הכיבוש הנאצי. מ־1942 ואילך הייתה השמדתם של ה"צוענים" הסובייטים באזורים הצבאיים מכוונת ושיטתית. בחצי האי קרים החל רצח העם השיטתי של צוענים כבר ב־1941, ונמשך כמעט בד בבד עם השמדת היהודים והקרימצ'אקים בחצי האי. בני רום היו, אחרי היהודים, הקבוצה היחידה שישבה בשטחי ברית המועצות הכבושים, שהשמדתה השיטתית החלה כבר בשנה הראשונה למלחמה בין גרמניה לברית המועצות. בשני המקרים שימשה האידיאולוגיה הגזענית של ראיית העולם (ה־Weltanschauung) הנציונל־סוציאליסטית כמניע הבסיסי לרדיפה (אף שהאנטישמיות הנאצית כללה יסודות נוספים והתנהלה בקנה מידה שונה), והכוונה הייתה להביא להיעלמם של שני ה"גזעים".

יתרה מזו, מחקירות סובייטיות עולה הרושם שמ־1942 ואילך הבינו יחידות ס"ס ניידות, וכן יחידות צבא גרמניות, שרצח היהודים ורצח ה"צוענים" בברית המועצות קשורים זה לזה. הרצח של בני רום התנהל בד בבד עם השמדתם הטוטלית של אחרוני היהודים ששרדו באזורים הצבאיים. מקרי הירי ההמוני בערים בריאנסק וקלינצי, שבהן נערכו כמה "אקציות" משולבות נגד יהודים ו"צוענים" גם יחד והטמנת הקרבנות באותם קברי אחים, מסמלים את גורלם המשותף של בני שני העמים במחוזות הללו. במקרים אחרים התנהלו מעשי טבח במשותף או בד בבד – במקומות שבהם היו קהילות בני רום גדולות יחסית. מבצעי הפשעים נקטו אותן שיטות שהצליח כבר הוכחה ברצח ההמוני של האוכלוסייה היהודית. בכמה מקרים כשלו ניסיונותיהם של הנאצים להטעות את בני רום, משאלה האחרונים שמעו מה באמת עלה בגורלם של היהודים שנשלחו כביכול ל"יישוב מחדש". בדרך כלל, הסירוב לציות לפקודות היישוב מחדש לא הועיל להציל את חייהם. בשל שיתוף הפעולה הצמוד בין הוורמכט למשטרת הביטחון נידון כל ניסיון של בני רום להימלט לכישלון כמעט ודאי.

אוכלוסיית השטחים הסובייטיים שכבשו הגרמנים חזתה באירועים המחרדים הללו והבינה את הקשר בין רצח העם של היהודים לזה של בני רום. באוקראינה קיבלה הבנה זו ביטוי במימרה הנפוצה: "Evreiam kaput, tsyganam tozhe — a vam, ukrainsam pozzhe" (היהודים חוסלו, הצוענים גם – ואתם, האוקראינים [תחוסלו] בהמשך!). תחושה מוקדמת זו משקפת מודעות לכך שמדיניות רצח העם השיטתית של הנאצים נועדה לחול בסופו של דבר גם על האוכלוסייה הסלאבית ועל קבוצות אתניות אחרות בברית המועצות, כגון "התכנית הכללית למזרח" ("Generalplan Ost"). בהתחשב באכזריות של משטר הכיבוש הערכה שכזו אינה בבחינת הגזמה, אולם עם זאת ההבדל היה, שהן היהודים והן ה"צוענים" נועדו להיעלם עד תום הרבה לפני יישומה של תכנית זו.

לוועדה הממלכתית המיוחדת לא היה כל ספק בכך שאפשר בהחלט להשוות את השמדתם של היהודים להשמדת בני רום. בארכיון הממלכתי המרכזי של הפדרציה הרוסית השתמר בחלקו קטלוג של הוועדה ובו סווגו "הרצח של אזרחים בני הלאום הצועני", וכן "הרצח של אזרחים בני הלאום היהודי" בקטגוריות נבדלות, העומדות בפני עצמן.¹⁶⁶ מכאן שהסובייטים ידעו היטב על מעמדה המיוחד של השואה, וגם על רצח העם של בני רום. אולם ידע זה נשמר בסוד, מטעמים אידיאולוגיים, כחלק מהמדיניות הסטליניסטית של הקרמלין לאחר המלחמה, ולכן הוא חסר בזיכרון הקולקטיבי. תוצאותיה של מדיניות זו מורגשות עד עצם היום הזה, הואיל ורצח העם של בני רום בידי הנאצים עדיין כמעט אינו זוכה להכרה של הציבור הרוסי, ובתוכו מרבית ההיסטוריונים הרוסים החוקרים את מלחמת העולם השנייה.

* תרגמה מאנגלית: עדי גינצבורג-הירש

166 בסך הכול, מערכת הקטלוג כוללת שתיים עשרה קטגוריות, שמחציתן נוגעות לקבוצות שונות של קרבנות: "1) השמדת האוכלוסייה האזרחית; 2) השמדת ילדים; 3) השמדת שבויי מלחמה; 4) השמדת אזרחים בני הלאום היהודי; 5) השמדת אזרחים בני הלאום הצועני; 6) השמדת חולי הנפש". לרוע המזל, הכרטיסיות הנותרות של הקטלוג מכילות רק סקירה כללית מקוטעת, שאינה מספיקה לצורכי מחקר.

